



5-6
2021

ISSN 0132-618x
1928-жылдан баштап чыгууда

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДҮҮ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК
ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE
OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
2. Акматалиев А.А. -филология илимдеринин доктору, академик
3. Бекбоев И.Б. - педагогика илимдеринин доктору, профессор.
4. Биялиев К. - педагогика илимдеринин доктору.
5. Исаков К. - филология илимдеринин доктору, профессор.
6. Ишекеев Н. – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
7. Ниязов Т. – география илимдеринин кандидаты, профессор.
8. Оморов И. - география илиминин кандидаты.
9. Өмүрбеков Т. –тарых илимдеринин доктору, профессор.
10. Соронкулов Г. – педагогика илимдеринин кандидаты.
11. Тайтелиев Ч. –“Эл агартуу” журналынын баш редактору.

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – доктор педагогических наук, профессор.
2. Акматалиев А.А. –доктор филологических наук, академик.
3. Бекбоев И.Б. - доктор педагогических наук, профессор.
4. Биялиев К. - доктор педагогических наук .
5. Исаков К. - доктор филологических наук, профессор.
6. Ишекеев Н. – доктор педагогических наук, профессор
7. Ниязов Т. – кандидат географических наук, профессор.
8. Оморов И. - кандидат географических наук .
9. Өмүрбеков Т. –доктор исторических наук, профессор.
10. Соронкулов Г. – кандидат педагогических наук.
11. Тайтелиев Ч. –гл. редактор журнала “Эл агартуу”.

Editorial board

1. Anarkulov H. - doctor of pedagogical sciences, professor.
2. Akmatalliev A. A.- doctor of philological sciences, academic.
3. Bekboev I. B. - Doctor of Education, Professor.
4. Biyaliyev K. - Doctor of Education.
5. Isakov K. - Doctor of Philology, Professor.
6. Ishekeev N. - doctor of pedagogical sciences, professor.
7. Niyazov T. - Candidate of Geographical Sciences, Professor.
8. Omorov I. - Candidate of Geographical Sciences.
9. Omurbekov T. A. - doctor of historical sciences, professor.
10. Soronkulov G. - PhD.
11. Taiteliev Ch. - main editor of magazine "El agartuu".

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Оторбаев Болот Капарович,

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
 профессору, педагогика илимдеринин кандидаты, Бишкек ш.,
 otorbaev59@mail.ru*

**БАЛДАР АДАБИЯТЫ, ЭЛДИК ЖӨӨ ЖОМОКТОР,
 АЛАРДЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ, ИДЕЯЛЫК МАЗМУНУ,
 КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Оторбаев Болот Капарович,

*профессор Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына,
 кандидат педагогических наук, г. Бишкек,
 otorbaev59@mail.ru*

**ЛИТЕРАТУРА ДЛЯ ДЕТЕЙ, НАРОДНЫЕ СКАЗКИ, ИХ
 ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ, ИДЕЙНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И
 ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ**

Otorbaev Bolot Kaparovich.

*Professor of the Kyrgyz National University named after
 Zh.Balasagyna, Candidate of Pedagogical Sciences, Bishkek,
 otorbaev59@mail.ru*

**LITERATURE FOR CHILDREN, FOLK TALES, THEIR
 EDUCATIONAL SIGNIFICANCE, IDEOLOGICAL CONTENT
 AND ARTISTIC FEATURES**

Аннотация: Макалада балдар адабияты, анын балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө бай-ланыштуу ажырымдалышы, бөбөктөр жана кенже балдар адабияты, элдик жөө жомоктор маселелерине, кыргыз элинин жөө жомокторунун негизинде акыркы жыйырма жыл ичинде басмадан жарыяланган чакан китепчелерге токтолдук. Адатта балдар адабияты дегенде кеп көбүнчөсү өспүрүмдөр үчүн жазылган чыгармалар тууралуу жүрүп, бөбөктөр жана кенже балдар үчүн жазылган көлөмү чакан адабий туундулар адабият изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келди. Мында балдар адабиятынын изилденишиндеги ушул кенемтени толтуруу багытында аз да болсо өз салымыбызды кошуу аракети жасалды.

Макаланын илимий жаңылыгы жомок-китепчелерде жаш балдардын ички жан дүйнөсүнүн, образдарынын ачылып берилишин, идеялык-көркөмдүк мазмунун талдап чечмелөөнүн илимий негиздери иштелип чыгып, алгач ирет ар тараптуу, тереңден талдоого алынышында, анын талданышын бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракети жасалышында болду. Бул саамалык-аракетибиз бөбөктөр жана кенже балдар адабиятын талдоо, иликтөө багытындагы кийинки изилдөө иштерине өз көмөгүн тийгизет, салымын кошот деген ишенимдебиз.

Түйүндүү сөздөр: балдар адабияты, бөбөктөр жана кенже балдар адабияты, элдик жөө жомоктор, китепчелерди алардын мазмунун чагылдырган сүрөттөр менен жабдуу, балдардын ички дүйнөсү, балдардын адабий чыгарманы кабылдоо өзгөчөлүгү.

Аннотация: В статье остановились на вопросы литературы для детей, деление их по возрастным различиям, литературы для детей дошкольного и младшего школьного возраста, народные сказки, брошюры опубликованные в течении последних двадцать лет на основе прозаических сказок кыргызского народа. Обычно когда речь идет о детской литературе подразумеваем произведений написанных для подростков, а произведении для детей дошкольного и младшего школьного возраста в малом объеме остались вне внимания литераторов исследователей. Здесь сделаны попытки вносить свой скромный вклад в устранении этой недостатка имевшиеся в исследовании детской литературы.

Научная новизна статьи состоит в том, что впервые разработаны и всесторонне глубоко анализированы научные основы разбора и объяснению идейного значения и сущность внутреннего мира детей и персонажей сказок включенные в брошюрах, а также в попытке включить их в единую систему анализа. Мы уверены, что эта первичная попытка вносит свой вклад и поможет дальнейшему разбору и исследованию детской литературы для детей дошкольного и младшего школьного возраста.

Ключевые слова: литература для детей, дошкольный и младший школьный возраст детей, народная сказка, иллюстрирование брошюр согласно их содержанию, внутренний мир детей, особенность восприятия литературного произведения детьми.

Annotation: The article focused on the issues of literature for children, their division by age differences, literature for children of preschool and primary school age, folk tales, brochures published over the past twenty years on the basis of prose fairy tales of the Kyrgyz people. Usually, when it comes to children's literature, we mean works written for teenagers, and works for children of preschool and primary school age in a small volume were left out of the attention of literary researchers. Here, attempts are made to make a modest contribution to eliminating these shortcomings that existed in the study of children's literature.

The scientific novelty of the article consists in the fact that for the first time the scientific foundations of the analysis and explanation of the ideological meaning and the essence of the inner world of children and fairy tale characters included in the brochures were developed and thoroughly analyzed, as well as in an attempt to include them in a single system of analysis. We are sure that this initial attempt makes its contribution and will help further analysis and research of children's literature for children of preschool and primary school age.

Keywords: literature for children, preschool and primary school age of children, a folk tale, illustrating brochures according to their content, the inner world of children, the peculiarity of the perception of a literary work by children.

Кыргызстанда акыркы жыйырма жыл ичинде басылып чыккан. Бул китептер бөбөктөргө жана чет өлкөлүк уюмдардын демөөрчүлүгү менен кенже курактагы мектеп окуучуларына арналганы бөбөктөр жана кенже мектеп окуучулары үчүн бир себептүү басымдуу чакан көлөмдө болуп, жаш топ китептер жарык көрдү. Мында кыргыз, орус, балдардын психологиясына, адабий чыгарманы ошондой эле дүйнө элдеринин жөө жомоктору, кабылдоо өзгөчөлүгүнө ылайыкталып, андагы кыргыз, орус жазуучуларынын балдар үчүн жазган окуялардын урунттуу учурларын чагылдырган түстүү чакан аңгемелери, автордук адабий жомоктору сүрөттөр менен жабдылган. Албетте, басмадан

жарыялоо үчүн иргеп алууда андагы жөө жомоктордун, чакан аңгемелердин балдар үчүн тарбиялык маани-маңызы, чөлкөм таанытуучулук мазмуну эске алынган айныксыз. Бөбөктөр жана кенже курактагы мектеп окуучулары үчүн деп чыгарылган чакан китепчелерге бир сыйра көз жүгүртүп чыгып, аларды төмөндөгүдөй тематикалык топтомдорго ажырымдап бөлүштүрдүк:

1. Кыргыз элинин жомоктору.
2. Кыргыз жазуучу-акындарынын адабий жомоктору, балдар үчүн жазган чакан аңгемелери.
3. Орус элинин жомоктору;
4. Дүйнө элдеринин жомоктору.
5. Орус жазуучу-акындарынын адабий жомоктору, балдар үчүн жазган чакан аңгемелери.

Алгач кыргыз элинин кара сөз түрүндөгү жөө жомокторунун негизинде акыркы 20 жыл ичинде басмадан чыккан китепчелерге токтолуп, көз жүгүртүп баралы. Тема сөзсүз **актуалдуу**. Себеби, балдар адабияты дегенде адатта кеп көбүнчөсү өспүрүмдөр үчүн жазылган чыгармалар тууралуу жүрүп, бөбөктөр жана кенже балдар үчүн жазылган көлөмү чакан адабий туундулар адабият изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келген. Биз мында балдар адабиятынын изилдөөдөгү ушул кенемтени толтуруу багытында аз да болсо өз салымыбызды кошуу аракетин жасамакчыбыз.

Макаланын **изилдөө объектиси** – Кыргызстанда акыркы жыйырма жыл ичинде бөбөктөр жана кенже балдар үчүн басып чыгарылган жомок-китепчелерде жаш балдардын ички баёо жан дүйнөсүнүн, психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн ачылып берилиши.

Мындагы объектинин изилденүү **максаты** – акыркы жыйырма жыл ичинде бөбөктөр жана кенже балдар үчүн басып чыгарылган жөө жомок-китепчелерде жаш балдардын ички жан дүйнөсүнүн, образдарынын ачылып берилишин изилдөө, идеялык маани-мазмунун талдап чечмелөө.

Элдик жөө жомокторду алардын адабий иштелмелери менен салыштырып иликтөөдө тарыхый-салыштырма **метод** тандалып алынды. Анткени бөбөктөр жана кенже балдар үчүн жазылган чыгармаларды изилдөөдө тарыхый салыштырып иликтөө методу бирден бир туура, алгылыктуу экени белгилүү. Изилдөөнүн **методологиялык негизин** диалектикалык-материалисттик окуулар, эстетикалык-философиялык ойлор, адабият таануу илиминин кийинки жетишкендиктери түздү.

Изилдөөнүн **натыйжалары жана анын жаңылыгы** бөбөктөр жана кенже балдар үчүн басып чыгарылган китепчелерде жаш балдардын ички жан дүйнөсүнүн, образдарынын ачылып берилишин иликтөө, идеялык маани-мазмунун талдап чечмелөө иштеринин илимий негиздери иштелип чыгып, алгачкылардан болуп ар тараптуу, тереңден талдоого алынышында жана анын талданышынын бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракетинин жасалышында. Бул саамалык-аракетибиз бөбөктөр жана кенже балдар адабиятын талдоо багытындагы кийинки изилдөө иштерине өз көмөгүн тийгизет, салымын кошот деген ишенимдебиз.

Ушунда алгач балдар адабияты деген эмне экенин, айырмалануу өзгөчөлүктөрүн билип алуу зарылдыгы бар. «Кыргыз адабияты» маалыматтамасында бул адабий түшүнүк төмөндөгүчө чечмеленет: «Балдар адабияты – бөбөктөр, кенже, тестиер балдар, өспүрүмдөр үчүн жазылган көркөм чыгармалардын жыйындысы. Балдар адабиятынын максаты – өсүп келаткан муунду ар тараптуу тарбиялоо жана аларды турмуш спецификасы менен, коом менен тааныштыруу» [9. 35]. Дегинкиси, «балдар адабияты – жалпы адабияттын бир бөлүгү, анын ажырагыс тутуму... Балдар адабиятынын спецификасы балдардын курак өзгөчөлүгүнө ылайыктуулугунда жатат» [1.12]. Балдар адабияты дегенде, анын мына ушул спецификалык өзгөчөлүгүнө маани берилүүгө тийиш. Анан ал өзүнө гана мүнөздүү белгилерге ээ. Ал белгилер төмөндөгүдөй:

- чыгармаларда балдарга негизги ролду берүү, көбүрөөк учурда башкы каармандар катары балдарды катыштыруу;
- тематикасы боюнча балдардын курагына ылайык келиши;
- башка чыгармаларга салыштырмалуу алганда көлөмүнүн кыскалыгы;
- китептердин сүрөттөр, ар кандай иллюстрациялар менен коштолушу, кооздолушу, тамгаларынын (шрифт) чоңураактыгы;
- тилинин жөнөкөйлүгү, түшүнүктүүлүгү;
- диалогдорду көбүрөөк коюу;
- сүрөттөөлөрдү чексиз созо бербөө;
- кызыктуу окуялардын (приключение) арбындыгы;
- сюжетинде кескин бурулуштардын, чексиз ретроспекциялардын кездешпеш, сюжетинин чыңалууда, жыйнактуу алып барылышы;
- окуялардын тезирээк алмашып, биринин ордуна улам экинчисинин келип турушу;
- каармандардын мүнөзүнүн предметтүү жана көз алдына алардын иши жана жүрүш-турушу менен ачылышы;
- бактылуу бүтүмү (кара ниеттиктин үстүнөн ак ниеттиктин салтанат курушу);
- тарбиялоо максатынын түздөн түз көрүнүшү [8. 14–15].

Бул белгилер балдар адабиятын чоңдор адабиятынан өзүнчө бөлүп кароого негиз берет. Анан жалпы эле «балдар адабияты», «бала» дегенибиз менен балдар жаш курак өзгөчөлүктөрүнө жараша бири-биринен психологиялык, интеллектуалдык, дене түзүлүштүк жактан бир топ айырмаланышат. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн жаш курак өзгөчөлүгүнө ылайык ажырымдалышы негизинен төмөндөгүдөй:

- ымыркайлык курак – туулгандан 1 жашка чейин;

- чүрпөлүк курак – 1 жаштан 2 жашка чейин;
- мектепке чейинки курак – 2 жаштан 6 жашка чейин;
- кенже мектептик курак – 6 жаштан 11 жашка чейин;
- орто мектептик курак – 11 жаштан 15 жашка чейин;
- улуу мектептик курак – 15 жаштан 18 жашка чейин.

Изилдөө объектибиз кенже балдар адабияты болгону себептүү мында бизди мектепке чейинки жана кенже мектептик курактагы 2–11 жаш аралыгындагы балдар үчүн оозеки жана кесипкөй салттарда жаратылган чыгармалар, атап айтканда, элдик жөө жомоктор жана кесипкөй жазуучулардын чакан китепче түрүндө басылып чыккан кара сөз түрүндөгү көркөм адабий туундулары кызыктырат.

Белгилүү балдар жазуучусу, окумуштуу-педагог С.Рысбаев балдар адабиятынын мааниси тууралуу төмөндөгүдөй деп жазат: «Баланын китеп дүйнөсүнө сүнгүп киришине, ...атайын балдар үчүн түзүлгөн адабият жардам берет. Балдар адабияты гана баланын инсандык сапаттарын, аң-сезимин өстүрүп, балдар таанып-билүүгө тийиш болгон айлана-чөйрөнү, кең жана «табышмактуу» ааламды, жаңыча турмуш образдарын, турмушунда улам жолуккан татаал суроолордун жоопторун таап берип, жүрүм-турумдун түркүн үлгүлөрүн тартуулайт. Ал үчүн балдарга ар түрдүү темадагы, жанрдагы жана бай мазмундагы китептерди чексиз пайдаланууга мүмкүндүк түзүлүшү керек.

Деги эле, балалык курактын чоң адамдардан айырмаланган өзгөчөлүгү бар: алар улуулар сыяктуу окуп жаткан чыгарманы улам токтотуп, кийинчерээк улантууга чыдамы жетпейт, анткени кызыгуулар тез-тез алмашып турат. Ошондуктан өз убагында китеп менен камсыз болбогон балдар таптакыр китеп окубай коюшат же болбосо «башка» маалыматтык булактарга азгырылып кетиши күтүлөт» [10. 4–5]. Бул айтылган пикир басымдуу биз изилдөө объектибиз катары тандап алган мектепке чейинки

жана кенже мектептик курактагы балдарга жана да аларга деп атайын арналып чыгарылган чакан балдар китепчелерине тийиштүүдөй.

Акыркы жыйырма жыл ичинде бөбөктөр жана кенже балдар үчүн басып чыгарылган китепчелерге ирети менен кайрылсак, анда эле кыргыз элинин жөө жомокторуна тарта карап баштайбыз. Адеп карала турган чыгарма – «Акылдуу бала» жомогу. 2013-жылы «Millenium Print» басмасында басылып чыккан. Сүрөтчүсү – Айдар and Ренатто [2].

Жомоктун тарбиялык мааниси терең. Мында атагы алыска кеткен бир чоң ууру болуп, анын жалгыз баласы бар. Баласы чоңойгонунда атасы чакырып алып: «Балам, мени сыйласаң, ууру бол, мындан бөлөк жакшы кесип жок», – дейт. Баласы атасынын айтканын жаратпай: «Ата, эгер мени адам кылам десең, уурулук кесипти үйрөтпө, андан көрө адал эмгек кылайын, – дейт. Атасы: «Бүгүн түнү төмөнкү айылдагы Жоошбайдын кызыл өгүзүн уурдап кел. Уурдабасаң көзүмө көрүнбөй ошондон ары жогол!» – деп ачууланат. Баласы макул болуп, түн ортосуна оогон маалда атасы айткан өгүздү жетелеп келет. Бала өгүздү Жоошбайдан күзгү эгинге деп сатып келген эле, анысын атасына айтпайт. «Балам өзүмдү тартып ууру болот экен» деп атасы абдан кубанып, өгүздү союп алышат.

Казандагы эт мына бышайын дегенде, бала атасына мындай дейт: «Ата, бул этти жегенден мурда экөөбүз таразага түшөлү, эт бүткөндө кимибиз канча семирет экенбиз, ошону билели». Атасы макул болуп, экөө таразага түшөт. Арадан бир канча күндөр өтүп, эт түгөнөт. Экөө таразага дагы түштү эле, атасы мурункудан эки-үч кадка арыктап, ал эми баласы болсо, беш-алты кадка салмак кошуптур. Бул ишке атасы аң-таң калып, баласынан жөнүн сурайт. «Мында таң кала турган эч нерсе жок, – дейт баласы. – Сиз эт жеп жатканда, уурулугум ачылып калбагай эле деп коркуп жейсиз. А мен өгүздү сатып келгем, ошондуктан коркконум жок, жегеним аш болду. Ар ким өз эмгеги менен гана семирет алат». Ошондо атасы баласына ыраазы болуп: «Уурулук эң жаман

иш турбайбы. Сен бул бузук жолго түшпөй, түзүк жолго түшкөнүң жакшы болуптур», – деген экен.

Жомоктун болгон мазмуну ушул. Бирок көлөмү кыска болгону менен мында терең маани сыйдырылган. Жаш муундарды чынчылдыкка, ак эмгек оокат кылууга тарбиялоодогу мааниси чоң. Китеп жеке эле сүйлөө кеби эне тилинде калыптанган балдарга эмес, кыргызча үйрөнүүгө талаптанган башка улуттун, басымдуу орус тилдүү балдарга ылайыкталып чыгарылган. Бул максатта тексттен бир катар урунттуу сөздөр иргелип алынып, алардын котормолору берилген. Жомоктун текстине иллюстрациялар көркөм иштелгени, таасирдүүлүгү менен айырмаланат.

«Акылсыз хан» жомогу 2014-жарык көргөн [3]. Сүрөтчүсү – А.И.Тугулбаева. Бул жомокто окуя илгери бир акылы аз хан болуп, ал бир күнү уулун жанына чакырып, «Балам, – дейт хан, – палан жерде акылман кемпир бар экен. Аны эч кимге билдирбей ээрчитип кел, акыл сурайлы».

Кемпир хандын алдына келтирилет. Ошондо кемпир жамактатып: «Ханым, жакшы кылсаң – өзүңө, жаман кылсаң – өзүңө. Жогору карап түкүрсөң, кайтып түшөр көзүңө!» – дейт. Хан кемпирди ууландырып өлтүртмөкчү болуп зайыбына май тоочко уу кошуп даярдоону буюрат. Кемпирге тоочту үйүнө барганында жеши керектигин айтат. Хандын уулу кемпирге жолдон жолугуп, тоочун тартып алып жеп, ошол эле жерде ууланып өлөт.

Мында хандын, анан анын баласынын да акылсыздыгы, карапайым элге кайрымсыздыгы, бирөөгө жамандык кааласа, өзү кор болуп калышы мүмкүндүгү тууралуу айтылып жатат. Байкалып тургандай, жомоктун жаш балдар үчүн тарбиялык мааниси зор, эбегейсиз. Бул китепчени чыгарууда да кыргыз тилин үйрөнүүчүлөрдүн талабы эске алынып, ар бир беттеги тексттен кийин чакан кыргызча-орусча сөздүк камтылып берилген.

2017-жылы ОсОО «Кутаалам» тарабынан жарык көргөн «Алтын куш» жомогу [4] кыргыз мектебинде тээ совет доорунан бери үйрөнүлүп келет. Китепчеде текст эки тилде берилген: бир

тарабы – кыргыз, ал эми экинчи тарабы – орус тилинде. Мында анчалык деле чиеленишкен татаал окуя жок. Негизги идеясы – карыларды сыйлоо, ата-энесин урматтоо, адам өмүрүн узартууга аракеттенгендик. Бул идея жомоктун бүткүл сюжеттик курулушун кызыл сызык менен аралап өтөт.

«Алтын куш» жомогунун бир нече варианты бар. V класс үчүн «Биздин адабият» окуулугундагы текстте абышка менен кемпирдин жалгыз уулу болот да, алманы кезектешип кайтарышат. Ал эми академиялык басылышта бир абышканын үч уулу болот, ал эми кемпири тууралуу түк сөз жок. Эки улуу баласы акмак, эссиз чыгып, кичүүсү – эстүү, акылдуу. Бир түп алманын мөмөсүн абышка жалгыз өзү жеп, жашарып турчу экен. Алманы белгисиз бирөө жеп кеткенинен алгач улуу баласы, анан ортончусу, үчүнчү жылы кичүү уулу кайтарат. Улуулары уктап калып, алманы жедирип жиберет. Кичүүсү уктабай карап отуруп, куш алманы жегени келгенде кармайм деп обдулуп, бир тал канатын жулуп калат. Эртеси абышканын улуу балдары: «алтын кушту биз тапмак элек» деп жүрүп кетишет. Алардын артынан кичүүсү да аттанат. Жолдун айрылышына келгенде, атына тил бүтүп, «аты өлчү жагына түшүүсүн» айтып, ыраазылыгын билдирет. Карышкыр качырып киргенде бала түшө качып, аман калат. Атты жеп бүткөн соң карышкыр балага келип, каалаганын орундатарын айтат. Окуянын калганы окуулукта кандай болсо, так ошондой түк өзгөрүүсүз өнүгөт. Финалдык эпизодунда гана бир аз айырмачылык бар.

Жомокту балдарга окуп берүүдө айрым бир кайчы пикирлерди жараткан учурлар кездешет. Башкы кейипкер баланын алтын куш менен күлүк аттын ээлерин алдап, алардын мыйзамдуу мүлкүнө арамзалык менен ээ болуш фактысы анын азамат жигит катары мүнөзүнө көлөкө түшүрөт. Ырас, бала ата-энесинин аманчылыгы, картайбай дайым өзү менен бирге болушу үчүн кам көрөт. Бирок эмне үчүн ата-энесинин, өзүнүн жыргалчылыгы бирөөлөрдүн зыян тартышынын эсебинен камсыз

кылынышы керек? Жомокту окуп берүүдө мына ушул сыяктуу жагдайлар эске алынуусу зарыл.

«Арстан менен коён» жомоктор топтому да 2017-жылы ОсОО «Кутаалам» тарабынан кыргыз жана орус тилдеринде болуп жарык көргөн. Сүрөтчүсү – Р.Мамытбеков [5]. Мындагы адепки жомок – «Арстан менен коён». Окуясы анчалык деле татаал эмес.

Бир коён болуп, ал бардык коёндордой эле коркок экен. Коркоктугунан тажап, бир күнү кайраттануу үчүн тишин арсайтып, токойду аралап жөнөйт. Алдынан арстан чыгып, тиштерин качыратып мындай дейт: «Колго түштүңбү, узун кулак! Эми мен сени жеймин». Ушунда коён амал ойлоду: «Сенин эркиң, – деди ал кайдыгер, – жесең да болот. Бирок мен сага ачып бере турган бир сыр бар», Арстан ал сырды билүүгө кызыгат. Коён жакын эле жерде аны тытып салууга белсенген башка бир арстан жашарын айтат. Алгач ошону эсине келтирип туруп, анан барып гана өзүн жегени туура болорун айтат. Жанындагы арстан абдан ачууланып, ага тезинен алып барууну талап кылат. Коён аны биринчи эле кезиккен кудукка алып келет да: «Мына бул жерде, өзүң карап көр», – дейт. Арстан өзүнүн сууга чагылган сөлөкөтүн суудан көрүп, аны менен кармашмакчы болуп сууга секирип, чөгүп өлөт. Бул жерде алсыз коёндун акылдуулугуна басым коюлуп, билеги күчтүү зордукчудан амалкөйлүгү аркасында кутулганы баяндалды.

Кийинки жомок «Койчу, жолборс жана түлкү» деп аталат. Мында койчу койлорун жайып коюп, арчанын түбүнө эс алганы отурат. Караса эле, алдында жолборс турат. Жолборс койчуну мына жара тартайын деди эле, колундагы таягын мылтык деп ойлоп токтоп калат. Экөө тиктешип, бир топко бири-бирине батына албайт.

Түлкү өтүп баратты эле, иштин чоо-жайын түшүнүп, жолборско эч коркпошун, адамды жеп салышы керектигин, ал эми жолборс колундагы мылтыгынан коркуп турганын айтат. Анда түлкү: «Адамды сени өлтүрбөөгө көндүрсөм, эмне бересиң?» – дейт. Жолборс эмне сураса, ошонун

баарын берерин билдирет. Түлкү эми койчуга барып, жолборсту аны жебегенге көндүрсө, эмне берерин сурайт. «Каалаганыңды ал» деди эле, түлкү бутунан эки ирет тиштесе жетиштүү болорун айтат. Койчу макул болуп, түлкү арстанга койчуну атпоого эптеп көндүргөнүн, айный электе тезинен качып кетиши керектигин маалымдайт. Жолборс бир паста көздөн кайым болот. Түлкү кайра койчуга келип, убада боюнча анын бутун тиштейт. Койчу буту ооруганынан айкырып, түлкү коркуп кетип, ким кыйкырганын айтуусун сурайт. Эти ооруп айласы кетип турган койчу бул жолкусунда түлкүдөн кутулуу амалын эми өзү ойлоп табат. «Болуптур, айтайын, – дейт койчу. – Былтыр тайганым эки күчүк тууп, анан ачкачылыгыман мен аларды жеп койгом. Эми күчүктөр чоңоюп, сенин сазайыңды бергилери келип жатышат». Түлкү коркконунан дароо качып жоголот. Ошентип, койчу алгач түлкүнүн амалы менен жолборстон кутулса, андан соң өзү амал кылып түлкүнүн доосунан кутулган экен.

Көрүп турганыбыздай, бул топтомдогу эки жомокто тең башкы каармандар: коён менен койчу акылдын, амал-айланын жардамы аркылуу жаалдуу жырткычтардын жеми болуудан кутулуп отурушат.

«Ач карышкыр» жомогу 2014-жылы басылып чыккан. Сүрөтчүсү – Айдар and Ренатто [6]. Орус тилдүүлөрдүн кыргыз тилин үйрөнгөнүнө оңой болсун үчүн, ар бир беттеги текстке удаа урунтуу сөздөрдүн котормолору берилген.

Жомокто ач карышкыр атанган дөбөт карышкыр бир күнү жортуп келатып, каркырага жолугуп, аны жейин деди эле, каркыра өзү арык экендигин, андан көрө тиги дөбөдө жаткан бир кулач чучукту жегени оң болорун айтат. Дөбөдө чын эле бир кулач чучук жатат, токтоосуз жейин деди эле, чучук өзүнөн көрө бир кыр ашканда жолукчу улакты жегени ылайык болорун билдирет. Улакты көрүп дароо жемекчи болду эле, улак ага бир тоону ашса, чоң кара эчки бар экенин, аны жесе чындап тоёрун айтат. Дароо жеп салуу ниетине чоң кара эчки да өзөндөгү баткакта тыгылып жаткан бээни айтып макул болбойт. Баткактагы бээни токтоосуз жеш

ниетин билдирди эле, бээ анысына макул экенин, бирок жегенден мурда өзүн баткактан чыгарып алуу зарылдыгын айтат. Карышкыр боз бээни арандан зорго баткактан сүйрөп чыгарат. Эми жейин деди эле, бээ туягына карышкыр өзүнүн ким экенин жазып коюу керектигин маалымдайт. Карышкыр бул шартка да макул болуп, жаңы эле жазып баштаганында, бээ аны башка тээп, качып кетет. Ошондо карышкыр ордуна араң туруп, каркыраны, кулач чучукту, улакты, кара эчкини жебей, байтал бээни башка тептирип, аз жерден өлүп кала жаздаганын айтып арман кылат. Башынын жарасы кабылдап, карышкыр көп узабай өлөт. Байкалып тургандай, карышкыр аңкоолугунан, азга каниет кылбаган ач көздүгүнөн улам өлүм таап отурат. Жомоктун балдар үчүн тарбиялык мааниси жетишерлик.

«Бала менен сыйкырчы» жомогу 2017-жылы ОсОО «Кутаалам» тарабынан кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн [7]. Ушул темада залкар акын Аалы Токомбаев өткөн кылымдын 20-жылдары көлөмдүү поэма жазганы белгилүү [11]. Поэмадагыдан айырмаланып, жомокто абышка менен кемпирдин жалгыз уулу болуп, сыйкырчы чалга алгач кемпири эмес, абышкасы (А.Токомбаевде абышка небак өлүп калган болот) жолугат. Бир күнү абышка баласы менен жолдо келатып, чарчаганынан «өх-х!» деп отура кетет. Аңгыча эле ак сакалдуу карыя пайда болуп, абышкадан эмнеге чакырганын сурайт. Абышка аны чакырбаганын, чарчаганынан улам үшкүргөнүн айтат. Карыя аты Өкүш экенин, адам үшкүргөндө пайда болорун айтып, абышка баласын малайлыкка бергени жүргөнүн сурап билет. Карыя баланы окутмак болуп алып кетип, келерки жылы ушул маалда кайра алып келмек болот.

Бала Өкүштүн үйүндө жүргөнүндө анын кызы менен таанышып, карыянын сыйкырчы экенин, аны такыр коё бербей, биротоло кул катары күтүүгө ниеттенгенин билет. Кыз балага жардам бермекчи болуп, аны ар кандай сыйкырчылык өнөргө үйрөтөт.

Бир жыл өтүп абышка баягы жерге келсе, аны сыйкырчы карыя күтүп туруптур. Баласын сурады эле, сыйкырчы кобурап койсо, жети кара мышык

пайда болуп, ичинен баласын тандап алуусун сурайт. Мышыктардын ичинен баласын тааный албай, абышка ыйлап аргасыз үйүнө кайтат.

Кийинки жылы дагы келди эле, сыйкырчы жети кызыл түлкүнү көрсөтүп, бул жолу да абышка баласын тааный албай үйүнө кайтат. Ошентип беш жыл өтөт. Сыйкырчы акырында: «Алты жылдан бери балаңды тааный албадың, Эмдиги жылы да тааныбасаң, балаң түбөлүк меники болот, – дейт.

Абышка жолдо ыйлап келатса, алдынан кара аргымак ат чыгып, баласы экенин, эмки келгенинде жети кара ат кылып чыгарарын, оң жагынан үчүнчү деп жаңылбай кармашы керектигин айтат. Кийинки жылы келгенинде сыйкырчы анын алдына жети кара аргымакты туура тартат. Абышка оң жагынан үчүнчүсүн тизгинден алып: «Менин балам ушул!» – дейт. Аргасы түгөнгөн сыйкырчы баланы атасына кайтарып берет. Үйүнө келгенден кийин баласы атасына айтат: «Мен ат болуп кубулайын, сен базарга алпарып сат. Жүгөндү сыйрып кал, бербегин». Абышка атты көп акчага сатып, жүгөнүн алып үйүнө барса, баласы мурда эле келген. Базарга экинчи жолу барып, атты кымбатка сурады эле, эч ким албайт. Аңгыча бир соодагер келип: «Миң дилдеге жүгөнү менен кошо саткын» – дейт. Абышка макул болуп, сатып жиберет. Көрсө ал соодагер эмес эле, Өкүш сыйкырчы экен. Үйүнө келип кызына атты сарайга аса байлап коюуну тапшырат. Кыз бул жолу да ага боору ооруп бошотуп жиберет да, атасына аттын жулунуп качып кеткенин айтат.

Сыйкырчы баланы кара аргымак болуп кубулуп кубалайт. Анан бала илбирс болуп, ал эми Өкүш жолборс болуп кубалап, мына жетеринде бала суу жээгинде отурган эки кыздын алдына шакек болуп түшөт. Кыздардын бири шакекти алып, кубанып колуна тагып алат, анан үйүнө кетишет. Сыйкырчы жаш жигит болуп кубулуп, кыздардын үйүнө барат. Кыз шакекти жигитке бермекчи болгондо, шакек буудай болуп жерге чачылат. Сыйкырчы тоок болуп кубулуп, буудайды

жанталашып жеп баштайт. Акыркы буудай калганында ал таруу болуп кубулат. Өкүш таранчы болуп кубулуп жеп баштаганында, кепичтин ичине түшкөн таруу кыргый болуп кубулуп, айланып келип таранчынын башын жара тебет. Жомоктун акырында бала кызды алып үйүнө кайтып, ага үйлөнүп, ата-энеси менен бактылуу турмушта жашап калат.

Бир караганда, жомоктун идеясы жакшы, адамгерчилик менен караөзгөйлүктүн ортосунда аёосуз күрөш жүрүп, акыры адилеттик жеңгени баяндалат. Ушунда кыздын атасы Өкүш сыйкырчы болуп, ал кызынын жардамы менен өлтүрүлүп, акырында кыз атасын өлтүргөн жигит менен бактылуу турмушта жашап калганы жомоктун идеялык жактан баалуулугуна, тарбиялык маңызына көлөкө түшүргөндөй. Түп нуска ушундай экен деп эле чыгара бербей, жарыяланышы үчүн жооптуулар алгач кичине оңдоп-түзөп коюшса болмок. Мисалы, кызды үй кызматчысы же аны да сыйкырчынын эркисиз туткуну кылып... Чынында эле атасын өлтүргөн адам менен деги кандай бактылуу жашоо болмокчу?..

Бул жолкуда болгону жети жомок-китепчени карадык. Байкалып тургандай, жогорудагы жомоктордо адамдагы терс сапаттар менен оң сапаттардын карама-каршылыгы, тирешүүлөрү бирде адамдардын өздөрү аркылуу (акылдуу бала, акылсыз хан, сыйкырчы чал ж.б.) түз, ачык-айкын берилсе, ал эми башкаларында жаныбарлардын (коён, түлкү, карышкыр, арстан ж.б.) кулк-мүнөздөрү аркылуу көз алдыбызга каймана келтирилет. Жомоктун финалында адилеттүүлүк, актык сөзсүз жеңет же андай жаман жоруктун экинчи кайталанбастыгына сабак айтылат. Дегинкиси, жомоктор – өзүнчө бир ажайып керемет дүйнө го!.. Улуу Пушкин, Лермонтов, Лев Толстой өңдүү дүйнөлүк адабият алптары убагында бекеринен элдик оозеки чыгармачылыкка баш-оттору менен арбалып, өздөрүнүн өлбөс-өспөс төл жомокторунун биринин артынан экинчисин жаратып баштабаган чыгар...

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдраева Н.Э. Педагогикалык жогорку окуу жайларында «Балдар адабияты» дисциплинасын окутуунун методикасы. Пед. илимд. канд. окум. даражасын изд. алуу үчүн жазылган дисс. – Б., 2016. – 171 б.
2. Акылдуубала. – Б.: Millenium Print, 2013. – 16 б.
3. Акылсыз хан. – Б.: ОсОО «Millenium service», 2014. – 16 б.
4. Алтын куш. – Б.: ОсОО «Кутаалам», 2017. – 16 б.
5. Арстан менен коён. – Б.: ОсОО «Кутаалам», 2017. – 16 б.
6. Ач карышкыр. – Б.: Millenium Print, 2014. – 16 б.
7. Бала менен сыйкырчы. – Б.: ОсОО «Кутаалам», 2017. – 16 б.
8. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору. – Б.: 2009. – 140 б.
9. Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. Кыргыз адабияты: маалыматтама. – Б.: Айат, 2014. – 384 б.
10. Рысбаев, С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б.: Билим куту, 2006. – 367 б.
11. Токомбаев А. Жетим менен сыйкырчы: Жомок. – Ф.: Мектеп, 1981. – 13 б.

Оторбаев Болот Капарович,

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
профессору, педагогика илимдеринин кандидаты, Бишкек ш.,
otorbaev59@mail.ru*

**ЧАКАН КИТЕПЧЕ ТҮРҮНДӨ ЖАРЫК КӨРГӨН ЭЛДИК
ЖӨӨ ЖОМОКТОР, АЛАРДЫН МАЗМУНУ, ТАРБИЯЛЫК
МААНИСИ, ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК МАҢЫЗЫ**

Оторбаев Болот Капарович,

*профессор Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына,
кандидат педагогических наук, г. Бишкек,
otorbaev59@mail.ru*

**ОПУБЛИКОВАННЫЕ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ В ВИДЕ
БРОШЮР, ИХ СОДЕРЖАНИЕ, ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ,
ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СУЩНОСТЬ**

Otorbaev Bolot Kaparovich.

*Professor of the Kyrgyz National University named after
Zh.Balasagyna, Candidate of Pedagogical Sciences, Bishkek,
otorbaev59@mail.ru*

**PUBLISHED FOLK TALES IN THE FORM OF BROCHURES,
THEIR CONTENT, EDUCATIONAL SIGNIFICANCE,
IDEOLOGICAL AND ARTISTIC ESSENCE**

Аннотация: Макалада кыргыз элинин кара сөз түрүндөгү жөө жомокторунун негизинде акыркы жыйырма жыл ичинде басмадан жарыяланган чакан китепчелерге токтолдук. Адатта балдар адабияты дегенде кеп көбүнчөсү өспүрүмдөр үчүн жазылган чыгармалар тууралуу жүрүп, бөбөктөр жана кенже балдар үчүн жазылган көлөмү чакан адабий туундулар адабият изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келди. Мында балдар адабиятынын изилденишиндеги ушул кенемтени толтуруу багытында аз да болсо өз салымыбызды кошуу аракетин жасалды.

Макаланын илимий жаңылыгы жомок-китепчелерде жаш балдардын ички жан дүйнөсүнүн, образдарынын ачылып берилишин, изилдөөнүн, идеялык маани-мазмунун талдап чечмелөөнүн илимий негиздери иштелип чыгып, алгач ирет ар тараптуу, тереңден талдоого алынышында, анын талданышын бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракети жасалышында болду. Бул саамалык-аракетибиз бөбөктөр жана кенже балдар адабиятын талдоо, иликтөө багытындагы кийинки изилдөө иштерине өз көмөгүн тийгизет, салымын кошот деген ишенимдебиз.

Түйүндүү сөздөр: бөбөктөр жана кенже балдар адабияты, жомоктор, китепчелерди алардын мазмунун чагылдырган сүрөттөр менен жабдуу, балдардын ички дүйнөсү, балдардын адабий чыгарманы кабылдоо өзгөчөлүгү.

Аннотация: В статье остановились на брошюре опубликованные в течении последних двадцать лет на основе прозаических сказок кыргызского народа. Обычно когда речь идет о детской литературе

подразумеваем произведений написанных для подростков, а произведения для детей дошкольного и младшего школьного возраста в малом объёме остались вне внимания литераторов исследователей. Здесь сделаны попытки вносить свой скромный вклад в устранении этой недостатки имевшиеся в исследовании детской литературы.

Научная новизна статьи состоит в том, что впервые разработаны и всесторонне глубоко анализированы научные основы разбора и объяснения идейного значения и сущность внутреннего мира детей и персонажей сказок включенные в брошюрах, а также в попытке включить их в единую систему анализа. Мы уверены, что эта первичная попытка вносит свой вклад и поможет дальнейшему разбору и исследованию детской литературы для детей дошкольного и младшего школьного возраста.

Ключевые слова: литература для детей дошкольного и младшего школьного возраста, сказки, иллюстрирование брошюр согласно их содержанию, внутренний мир детей, особенность восприятия литературного произведения детьми.

Annotation: The article focused on the brochures published over the past twenty years on the basis of prose fairy tales of the Kyrgyz people. Usually, when it comes to children's literature, we mean works written for teenagers, and works for children of preschool and primary school age in a small volume were left out of the attention of literary researchers. Here, attempts are made to make a modest contribution to eliminating these shortcomings that existed in the study of children's literature.

The scientific novelty of the article consists in the fact that for the first time the scientific foundations of the analysis and explanation of the ideological meaning and the essence of the inner world of children and fairy tale characters included in the brochures were developed and thoroughly analyzed, as well as in an attempt to include them in a single system of analysis. We are sure that this initial attempt makes its contribution and will help further analysis and research of children's literature for children of preschool and primary school age.

Keywords: literature for children of preschool and primary school age, fairy tales, illustrating brochures according to their content, the inner world of children, the peculiarity of the perception of a literary work by children.

Макаланы педагог окумуштуу С.Рысбаевдин төмөндөгүдөй ой жоруусу менен баштагыбыз келип турат: «Андерсен: «Жомокто эки нерсе бар. Анын мазмуну жана окуясы. Мазмуну – социалдык проблемалар, анын балдарга кереги жок, окуясы керек» – дейт. Мен өзгөчө образы керек деп кошумчалар элем. СССР кезинде «Саякатчы бака», «Көк моюн» дегендер укмуш эле да. Табият менен жуурулушуп, адамдарда аёо сезими, ошого болгон оң-терс мамилеси калыптанган» [1]. Демек, жомоктогу башкы нерсе –окуясы жана андагы көркөм образдар. Жомокторду талдоодо биз мына ушул пикирди, так ушул ой жорууну жетекчиликке алуу аракетинде болдук.

Алгач карала турган «Коркок баатыр» жомогу чакан китепче түрүндө «АРИП-ПРЕСС» ОсООсу тарабынан 2014-жылы жарык көргөн [2]. Сүрөтчүсү – Жайчыбеков Бек. Текст толук кыргыз тилинде, анткени менен мектеп жашына чейинки бөбөктөр жана кенже курактагы орус тилдүү мектеп окуучуларынын кыргыз тилин үйрөнүүсүнө жеңил болушу үчүн ар бир бетинде андагы урунттуу сөздөрдүн орусчага котормолору берилген.

Жомоктун сюжеттик курулушу анчалык деле татаал эмес. Илгери Сокбай деген жигит болуп, коркоктугунан улам эл аны «Коркок баатыр» деп аташчу экен. Атасы өлүп, оокаты жүрбөй калган соң, бир күнү коркоктугумду коюп, оңолоюн деп жолго чыгат. Аттын жалына үйүлгөн чымандарды кош

алаканы кагып алып санаса, туура жүз экен. Муну жакшылыкка жоруйт. Андан ары баратып үч айрылыш жолго кез келет, так ортосунда бир чоң таш жатыптыр. Ташка «ортонку жолго түшкөн өлөт» деп жазып, өзү ошол жолго түшүп, андан ары жөнөйт. Артынан келаткан эки баатыр жазууну окуп: «Өлсөк өлөрбүз, корксок эмнебиз баатыр!» – деп алар да ортонку жолго түшүшөт. Жетип барышып, салам айтышты эле, Сокбай корксо да сыр билгизбей: «Жол болсун, балдар!» – деп алик алат. «Балдар» деп баласынтканына тиги экөөнүн ачууланганын кенеп койбой, эмнеге өлө турган жолго түшүшкөнүн сурайт, анан өзүнө ат токур болууларын сунуштайт. Эки баатыр таң калып, алын билмекке бир чапканда канча адамдын башын ыргыта чабарын сурашат. Сокбайдын бир чапканда жүз кишинин башын ыргыта чабарын укканында, өздөрүнүкү эки-үчтөн ашпарын эстеп, баштары шылкыя түшөт.

Аңгыча алдыларынан жоо чыгып, Сокбай душмандын аз эле экенин айтып, тигил экөөн каршы барууга жумшайт. Эки баатыр жоонун мизин тез эле майтарып кайтышат. Дагы кетип баратышты эле, эми алдыларынан көп жоо каршы чыгат. Экөө эми анын кезеги экенин айтышат. Сокбай макул болуп, бирок коркконунан эки көзүн жоолук менен таңып алат. Таң калган жоо аны туурап баары көздөрүн таңышат. Жоону аралай чаап баратканында Сокбайдын көзүнүн таңуусу түшүп калат. Караса, жоонун көзү бүт таңылуу, биринин башын экинчиси кыя чаап, өз ара кырылып атышат. Аны көргөн Сокбай кылычын кынына сууруп аскер башчынын башын кыя чабат да: «Башчыңар өлдү, бөөдө кырылгандан көрө багынгыла!» деп кыйкырат. Муну уккан жоо башчысынын өлгөнүн көрүп, бүт Сокбайга багынып беришет.

Сокбай жоону үйлөрүнө таратып, берки экөөнө келет да, өзүн бекер эле убара кылышканын, жоо жеңилгенин айтат. Эки баатыр Сокбайдын эрдигин көрүп, аны өздөрүнө башчы кылып алышат. Ошондон кийин Сокбайдын коркоктугу калып, чындап бүт элге барктуу, нарктуу баатыр болгон экен.

Албетте, чыныгы турмушта мындай окуянын так ушундайча болуп кездешүүсү күмөн, бирок кыйында кагылып-согулуу менен демейде байкалбаган жөн-жай адам мыкты жоокер, баатыр болуп калыптануусу толук ыктымал. Алыс барбайлы, А.Осмоновдун Баркалбасы согушта эрдик көрсөтүп, текебер Күлбөс кыздын сүйүүсүнө арзууга жетишет. Мында элдик юмوردун катылуу мүмкүнчүлүктөрү чебердик менен пайдаланылганы байкалат.

«Куштардын чатагы» жомоктор топтому 2017-жылы ОсОО «Кутаалам» тарабынан кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн [3]. Сүрөтчүсү – К.Турумбеков. Топтом «Кыргыз менен үкү» жомоктамсили менен ачылат. Мында алсырып, ооруп, өзүнө тамак табууга жарабай калган үкүнү кыргыз жакшы карап, багып, айыктырып алат. Достошуп, анан экөө алыска сапар жүрүшөт. Бир күнү ар кими өз алдыларынча ууга чыкмай болушуп, эч нерсе таппай артка кайтышат. Ошондо үкү кара ниеттик кылып, «жакшылыкка жакшылык – эшектин иши, жакшылыкка жамандык – эшендин иши» экенин айтып, кыргызды өткүр текөөрү менен мыжып өлтүрөт да, жеп тоюнуп, эч нерсе болбогондой учуп кетет. Бул – кыргызча үлгүсү. Орусчасында үкү кыргызды жегенге ниеттенгенинде, кыргыздын ачуусу чындап келип, асманга тик атырылып учуп чыгат да, жогортон төмөн муштумдай болуп түйүлүп качырып келип, үкүнү көз ирмемге жеткирбей, тытып өлтүрөт.

Байкалып тургандай, орусчасы кыргызча түп нускасына караганда алда канча таасирдүү, тарбиялык мааниси ачык-айкын, салмактуу. Кыргызчасында адилетсиздик, кара ниеттик жеңип, аңкоолор менен келесоолор гана жакшылык иш кылып, анан анын азабын тарта турган сыяктуу болуп калган. Мындай айырмачылык орусчага оодарган котормочунун жеке демилгесинен улам болсо керек. Албетте, эгер жомокту улуу киши окуп же айтып берип, анан «үкүнүн кылыгына кандай карайсың?», «жакшылыкка жамандык кылган туурабы?» деген сыяктуу суроолорду берип, ойлонууга түртмөлөсө, анда жакшы. А эгер андай

суроолор берилбесе, ошол эле маалда баланын өз алдынча ойлонуп, туура бүтүм чыгарууга ички мүмкүнчүлүгү жетишпесечи? Анда кандай болмокчу? Ушунда: жомок, балдар китеби кандай педагогикалык кызматтарды аткарышы мүмкүн? – деген суроо туулат. Алар, «албетте, төмөндөгүчө:

- балдардын курагына жана курактык психологиясына жараша болушу;

- балдардын түшүнүгү менен тилине туура келиши;

- ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү;

- окурмандык кызыгуусун ойгото алуусу;

- турмуштук көз карашын өзгөртүүсү, ишенимин бекемдөөсү;

- тил корун байытып, кебин өстүрүүсү;

- сүйлөшүү жана мамиле маданиятына үйрөтүүсү;

- өзүн-өзү өнүктүрүп, ички дүйнөсүн байытуусу;

- баланын балалык дүйнөсүн ачып, мекенчил кылып тарбиялоочу, адеп-ыйманга үйрөтүүчү мүнөздө болушу;

- дүйнөнү таанытып, көз карашын, жеке пикирин бекемдөөчү;

- интеллектин калыптандыруучу;

- кыял чабытын, фантазиясын байытуучу;

- улутун таанытуучу, улуттук аң-сезимин түптөөчү жана да бүгүнкү кыргыз баласынын жаңы үлгү образын чагылдыруусу керек. Андай китептердин адабий да, этикалык-эстетикалык да, педагогикалык да баалуулугу жогору болуусу кажет» [4. 7]. Демек, баланы китепке жакындатуу менен, ошол эле маалда китепти балага кантип жакындатуу тууралуу ойлонгонубуз ылайык.

«Куштардын чатагы» жомогунда мүнүшкөр саятчы токойго тор жаят. Ага ала карга, кара карга, таранчы, көгүчкөн сыяктуу канаттуулар түшүп калат. Ары жулкунуп, бери жулкунуп чыга алышпаган соң, өз ара акылдашышат да, бардыгы жапырт канат күүлөп, торду көтөрүп учуп кетишет. Саятчы: «Куштар ар түркүн, бара-бара бири-бири менен чатакташып, жакшы учушпайт, ошондо тор аларды

жерге алып түшөт» деген ойго келип, артынан чуркап бара берет. Дал ошондой болду, ар кимиси торду көтөрүп учканга салымы көбүрөөк экенин далилдеп башташты. Чыр-чатак, жаатташуу ырбады. Туш келди учуп жүрүшүп чарчашканында, тор аларды төмөн жерди карай тартып, саятчы аларды кармап үйүнө алып барып, балдарына айтып капастарга салдырып коёт. Байкалгандай, мында өзүнчө бир турмуш сабагы жатат. Кейпи, «ырыс алды – ынтымак, ынтымак кетсе, чыр чыгат» деп жөн жерден айтылбаса керек.

Кийинки жомок «Ач көз карга» деп аталат. Бир ач көз карга болуп, жумуртка тууп, алары өзүнө аздай болуп сезилет. Ушундан улам кыргыздын эки жумурткасын уурдап келип, өзүнүн жумурткаларына кошуп, басып баштайт. Бат эле балапандар жумурткаларды жарып чыгышып, карга аларды багып-өстүрөт. Карганын балапандары тез эле чоңоюп, өз алдыларынча уча турган болушту. Кыргыздын балапандары да чоңоюп, адегенде карганын балапандарын, анан карганын өзүн жеп салышат. Ошентип карга ач көздүгүнөн улам жазаланып отурат. Тамсил-жомоктун мааниси, баалуулугу ач көздүк эч качан жакшылыкка алып барбай турганын эскерткенде жатат.

«Сүрөттүү жомоктор» топтому «Буканс» басмасы тарабынан 2018-жылы жарык көргөн [5]. Сүрөтчүлөрү – М.Амандыков, Н.Токтонали уулу.

Адепки жомок «Мышык менен чычкандар» деп аталат. Жомок картайган мышык тууралуу. Карылыгы жетип, чычкан кармай албай калганында, чычкандарга барып өткөн күнөөлөрү үчүн кечирим сурамыш этет да: «ынтымакка келели, күндө үч маал жанымдан чубап өтүп, алымды сурап тургула, – дейт. Чычкандар макул болуп, күндө үч маал алын сурап турушту. Мышык бурчта тынч отуруп, чычкандардын алдыңкыларын өткөрүп жиберет да, акыркы чычканды шап кармап алып жеп коёт. Ошентип күнүгө үч маал бирден чычкан жеп, жашоосу жыргал болуп баштайт.

Күндөр өтүп, чычкандардын мыктысы Шылк мурун менен Былк мурун чычкандардын азайып

баратканын байкап, аңдып калышат. Экөө артта калып, өтүп баратканда бири-бирине амандыгын билдирип үн чыгарып турууга убадалашышат. Алдыдагы Шылк мурун алын сурап, Былк мурун жооп берип, мышыктын жанынан аман өтүп кетишти. Бир канча күн өтүп, мышыктын ачкалыктан айласы куруп, чычкандар дагы өтүп баратышканында, Былк мурунду качырып сала берет. Сак турган Былк мурун булт этип, ийинге кире качат. Ошентип мышыктын алдамчы экени билинет. Чычкандар жолобой, мышык ачкадан өлгөн экен. Мында мышык зордук-зомбулуктун, ал эми чычкан куулук-шумдугу жок момун адамдын образы катары көрүндү.

Кийинки «Бир туугандар» жомогунда Бактыяр жана Ыктыяр деген эки бир тууган жетим калып, ар кимдин колунда малайлык менен күн кечиришет. Жылга жыл алмашып, экөө тең бой тартып жетилишет. Улуусу Бактыяр өзүнө окшогон кедей адамдын кызына үйлөнүп, бактылуу үй-бүлөлөрдөн болушат. Үйлөнүү кезеги кичүүсү Ыктыярга келип, ага арнап там салышат. Анан эки бир тууган биргелешип жаз келгени эгин эгишет. Буудай бышканда аны оруп, кырманга ташышат. Данын тең бөлүп алмак болушат. Бирок агасы Бактыяр бул жылкы буудайдын түшүмүн бүт бойдон инисине берип, аны үйлөп коюуну ойлойт. Ал эми Ыктыяр анын бала-чакасы бар экенин айтып, тең эле бөлөлү деп болбойт.

Ошентип эки бир тууган буудайды тең бөлүп, үй-үйлөрүнө ташый башташат. Кийинки күнү кичүүсү агасынын буудайы азайып баратканын байкап, өзүнүкүнөн ага кошуп коёт. Ал кеткен соң агасы келип өзүнүкү көбөйө түшкөнүн байкап, акырын өзүнүн буудайынан алып инисиникине кошуп коёт. Көп өтпөй ага-ининин бул кылыктары бири-бирине белгилүү болот. Ошондо агасы Бактыяр кызыл данды уучтап: «Иним, «ырыс алды – ынтымак» деген ушул. Мындан ары да ар убак бири-бирибизге каралашып, жардамдашып, ынтымактуу жүрсөк, өмүр бою кордук көрбөйбүз» деген экен.

Ооба, бул жомок бир тууган кандай болушу керек экенин ар бирибиздин көзүбүзгө сайып көрсөтүп бергени, жаш бөбөктөргө туура жолго, ыймандуулукка үйрөткөнү менен баалуу.

«Чыпалак бала» жомогу – эл оозунда айтылып келаткан жомоктордун бири. Аны Ч.Айтматов адабий үлгүгө салып кайра иштеп чыкканы белгилүү. Топтомго Ч.Айтматовдуку киргизилиптир. Жомоктун көлөмү чакан, сюжеттик курулушу анчалык татаал эмес, бирок тарбиялык мааниси терең.

Жомок бир абышка-кемпир болуп, булардын Чыпалак аттуу бою чыпалактай баласы бар экени баяндалуу менен башталат. Аны алгач төө жеп коёт. Чыпалак балтыркандын жалбырагына көлөкөлөп уктап калса, төө аны жалбырак менен кошо аймап коюптур. Жардам сурап кыйкырган үндү уккан абышка-кемпир төөнүн курсагын жарып, баланы куткарып алышат.

Баланы карышкырдын жутуп койгону өзүнчө кызык. Бир күнү карышкыр жортуп келе жатып, Чыпалакка жолугат. «Кедеңдеген сен кимсиң? Жалмап коёюнбу?» – дейт карышкыр. «Кой, антпе, өзүңө жаман, ит кылып салам», – дейт Чыпалак. «– Ха-ха!.. – деп каткырат карышкыр. – Карышкыр ит болуптур дегенди сага ким айтып жүрөт? Ушу кытмырдыгың үчүн сени жейм!» – деп карышкыр баланы жутуп коёт. Жутуп алганы эсинен чыгып кетет. Койлорго жакындап келатканда эле ичинен Чыпалак кыйкырат: «Эй, койчуман, уктаба! Мен көк бөрү, коюңа кол салганы баратам!» Карышкырдын айласы кетет, жерге ооналактайт, эки капталын чапкылайт. Чыпалак ого бетер кыйкырат: «Эй, койчулар, чуркагыла бери, ургула мени!» Койчулар карышкырды кубалашат. Карышкыр куйругун кыпчып качат. Кууп келаткан койчулар өздөрү айраң таң. Бул эмнеси бөрүнүн, өзү качып баратат да: «Кууп жеткиле!» – деп кыйкырат? Карышкыр алардан эптеп качып кутулат, бирок кутулганда эмне, курсагы ачат. Кайда барса да Чыпалак кыйкырып, карышкырдын айласын түгөтөт, арыктап өлө турган болот. Азууларын шакылдатып: «Эми

эмне кылам, кайда барам, балааны өзүм башыма үйүп алдым, – деп солкулдап ыйлайт. Анда ичинен Чыпалак шыбырайт: «Ташматка бар, койлору семиз! Байматка бар, иттери дүлөй. Эрматка бар, койчулары уйкучу». Карышкыр унулдайт: «Айтканыңа көнбөймүн, андан көрө адамга барам да, ит болуп жалданып алам», – дейт. Ошентип карышкыр ит болуп калган экен.

Байкалып тургандай, окуясы абдан кызык, элдик жеңил юмор менен иштелгени көрүнүп турат. Карышкырдын арам тамактыгын, суктугун ашкерелеп, тарбиялык мааниси да жетишерлик.

«Түлкү, жолборс, аюу жана карышкыр» жомогун камтыган китепче ОсОО «Millenniumservice» басмаканасынан 2014-жылы жарык көргөн [6]. Сүрөтчүсү – Бек Жайчыбеков. Китепче кыргыз тилинде болгону менен орус тилдүү балдардын кыргыз тилин үйрөнүүсү көңүлгө алынып, анын ар бир бетинде тексттеги урунттуу сөздөрдүн орусча котормолору берилген.

Жомокто жолборс, аюу, карышкыр, түлкү жолдош болгону айтылат. Тапкандарын ортого салып оокат кылууга убадалашышат. Жолдон төөнү кезиктирип, аны да өздөрүнө кошуп алышат. Узак жол жүрүп, курсактары ачып баштайт. Түлкүнүн акылы менен төөнү он койго баалап союп, койлорду ага кийинчерээк чогултуп бермек болушат. Аңкоо төө макул болуп, аны союп алышат. Түлкү төөнүн этин бешке бөлүп, бир бөлүгүн жолборско, бир бөлүгүн аюуга, бир бөлүгүн карышкырга, бир бөлүгүн өзүнө алат да, акыркы бешинчи бөлүк төөнүкү деп, аны акырын өзүнүкүнө кошуп коёт. Түлкү төөнүн бөлүккө кирбеген бөйрөктөрүнүн бирин акырын жеп алат да, экинчисин карышкырга тигилерге угузбай «сиз алыңыз» дейт. Анан жолборско карап: «карышкыр жеп койду» дегендей белги берет. Жолборс каарданып карышкырды аткып өлтүрөт. Андан соң аюу менен жолборс эттерин калтырып жол чалып кетишет.

Алар келгичекти түлкү төөнүн этин бүт бойдон ташып, үңкүргө бекитет. Аюу менен

жолборс келип, эт кайда экенин сурашты эле, түлкү: «Эмитен урушкан немелер кийин мага кой бербейт окшойт деп төө айнып туруп кетип калды» деп жооп табат. Аюу менен жолборс анын айтканына ишенип калат. Анан түлкү аларды зооканын башына алып чыгып, жолборско: «Атаң ыраматылык ушул асканын тиги кырынан бул кырына секирип кетчү эле, сен анте албайсың, коркок көрүнөсүң...» – дейт. Жолборс мактанган бойдон жүгүрүп барып катуу секирип, таштан ташка тийип, бели сынып өлөт.

Түлкү жолборстун денесин көмөт элем деп алып кетип, кийин жеш үчүн аны да үңкүргө жашырат. Жанында жалгыз аюу калды. Катып койгон эттен көргөзбөй жеп, аюу аны билбей, ачкалыктан алсырап баштайт. Улам бир капталына оодарылып уктап албай жатса, түлкү бирдемени жеп жаткансыйт. Эмне жеп атканын сурады эле, түлкү ачкалыгынан өз ичегисин чубап жеп жатканын айтат. «Мен да өзүмкүн жесем болобу?» деди эле, жесе болорун, эртеси айыгып каларын айтып түшүндүрөт. Аюу өз ичин аткыды эле, ооруганын жаны көзүнө көрүнөт. «Ооруп атпайбы...» деди эле, анын жолун билбестигин айтып, оорутпай жарып берүүнү сунуштайт. Аюу чалкасынан тынч жатып берет. Түлкү анын кардын жарып, ичегисин сууруп алат. Ичи жарылган аюу тез эле өлүп, жаны тынат.

Ошентип түлкү аюу, жолборс, карышкыр, төөнүн этин жалгыз ээлеп, каалаганынча ичип-жеп, бат эле семирп чыга келет. Байкалгандай, жомокто түлкүнүн мисалында куу, митаам, өзүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн эч нерседен кайра кайтпай турган акмак, наадан адамдын, төө, жолборс, аюу, карышкырдын мисалында энөө, аңкоо, ишенчээк жоош адамдын образдары ачылып берилген. Мында эгер адам өз боюна тың, зирек болбосо, митаам шылуундардын жеми болору тууралуу ой-идея камтылып берилген.

«Үч бир тууган» жомогу чакан китепче түрүндө 2014-жылы ОсОО «АРИП-ПРЕСС» басмаканасында басылган [7]. Сүрөтчүсү – А.И.Тугулбаева. Бул китепче да кыргыз тилинде

чыгарылып, ар бир беттеги тексттен кийин урунттуу сөздөрдүн орусча котормолору менен жабдылган.

Илгери бир заманда ата-энесинин экөөнөн тең айрылып, жетим калган үч бир тууган болуп, алардын жалгыз көк өгүзү бар экен. Аны үчөө кезек менен кайтарышат. Бир күнү эң кичүүсү кайтарып, уктап калып, өгүзүн уурдатып жиберет. Ойгонор замат ары чуркап, бери чуркап таппай айласы кетип, көзүнүн жашын көл кылып ыйлап, ортончу агасына келет да, уктап калып, өгүздү уурдатып жибергенин айтат. Агасы аны сооротуп, улуу агасына жиберет. Улуу агасы өгүздүн табылып каларын, жакын арада эч ким соё койбосун айтып, кичүү инисин кубантып коёт.

Эмнегедир үч бир тууган жоголгон өгүздү издөөгө кыш өтүп, жаз келгенде барып гана киришишет. «Биздин өгүздү алган неме кичине бойлуу сары киши», – дейт улуусу. «Кичине бойлуу, сары киши болсо, анын көзү көк экен» – деп ортончусу айтат. «Кичине бойлуу, өзү сары, көзү көк болсо, анда уурунун аты Курманаалы» – деди эң кичүүсү. «Өгүздү алган кишини билдик, эми аны кантип табабыз?» – деди бир туугандардын улуусу. Ошондо ортончусу ханга кайрылуу керектигин, ал таап берерин айтат. Беркилери макул болуп, ханга барышат: «Ханым, биз ата-энебизден жетим калып, жалгыз өгүзүбүз менен жер айдап оокат кылар элек. Аны кыш башталганда уурдатып жибердик, уурдаган киши ушул эле тегеректе. Алып берсеңиз экен...» Кайсы киши экенин сурады эле, аны өздөрү көрсөтүп берерин, ал үчүн элди чубатуу керектигин айтышты. Хан макул болуп, элин чубатууга салды. Үч бир тууган алдынан өткөн элди карап отурду. Аңгыча бир туугандардын улуусу ордуна тура калды: «Мен айткан кичине бойлуу киши тээтиги!» Ортончусу көзүн караса, чын эле көзү көк экен. Кичүүсү барып атын сураса, аты чын эле Курманаалы экен. «Ханым, биздин өгүзүбүздү уурдаган киши ушул, өгүздү бизге кайра алып бериңиз, – деп балдар Курманаалыны ханга жетелеп келишти. «Балдардын өгүзүн бергин!» – деп хан айтканда, ал танып туруп алды. Кысмакка алып, даргага тарттырмак болгондо гана Курманаалы: «Алганым чын, сарайда

байланып турат, – деп мойнуна алды. Өгүздү уурдаган адамды кантип билгенине таң калап, хан эми балдарды сынамакчы болду: «Балдар, мына мунун ичинде эмне бар экенин билип бергилечи», – деп бирине экинчисин көмкөрүп койгон эки табакты алып келди. Балдардын улуусу табакты чайкап көрүп: «Мунун ичиндеги нерсе тоголок экен», – деди. «Өңү кызыл экен, – деди ортончусу. «Тоголок жана кызыл болсо, анда анар экен», – деп сөздү кичүүсү жыйынтыктады. Хан андан бетер таң калып, билгичтигине ыраазы болуп, үчөөнө үч ат мингизип, тон кийгизиپ узаткан дешет.

Жомок үч бир туугандын байкагычтыгын, аналитикалык ой жүгүртүүсүнүн тереңдигин, хандын калыстыгын, адилеттүүлүгүн, өнөр-билимди баалай билген эл башчысы экенин таамай ачып бере алганы менен баалуу. Демек, тарбиялык жагы жетиштүү.

«Чолпон» жомогу 2017-жылы ОсОО «Кутаалам» тарабынан кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн [8]. Сүрөтчүсү – З.Мидинова. Убагында М.Раухвергердин О.Сарбагышев менен Л.Крамаревскийдин либреттосуна жазган «Чолпон» балети алгач ирет 1944-жылы сахнага коюлуп, 1958-жылы кыргыз адабияты менен искусствосунун Москвада өткөн он күндүгүндө зор ийгилик менен көрсөтүлгөнү (балетмейстери – Н.Түгөлөв. Чолпон – Р.Чокоева, Нурдин – Уран Сарбагышев, Айдай – Б.Бейшеналиева), «Ленфильм» студиясы тарабынан ушул эле аталышта фильм болуп тартылганы белгилүү.

«Чолпон» жомогунун окуясы кыргызда Темир деген залым хан болгону баяндалуу менен башталат. Анын жалгыз жакшы көргөнү – уулу Нурдин. Ал атасынан айырмаланып, табиятка, карапайым адамдарга жакын. Темир хан уулунун досторун алыска айдатып, зынданга салдырып кыйначу.

Бир күнү хан уулу Нурдинди досторунан, жакшы санаалаштарынан ажыратуу ниети менен үйлөндүрүүнү чечет. Бирок Нурдин атасы ойлогондой бай, атактуу адамдын эмес, оокаты ченелүү карапайым адамдын кызы Чолпонду сүйүп калат. Бир жолу Нурдин сүйгөнү Чолпон менен токойдо жолугушуп, сыр чечишип отурушкан болот.

Анан Нурдин уктап кетет да, Чолпондун алдына буту чолок, чачы саксайган, көзү кыйшык, мурду чоң, өңү суук кемпир пайда болот. «Сен менден сулуумун, Нурдин мени гана сүйөт деп ойлойсуңбу? Нурдин мени гана сүйөт. Мен сыйкырчы Айдаймын. Эртең Нурдин меники болот!» – дейт ал. Анан сулуу кызга айланат. «Карачы, Нурдин менин сулуулугума каршы тура албайт, – деп күлүп жок болуп кетет. Нурдин ойгонгондо Чолпон ага сыйкырчы тууралуу эч нерсе айтпайт.

Бул учурда Темир хан уулуна атактуу жердин кызын алып берүү тууралуу ойлонуп отурган. Анын бул оюна Нурдин каршы, ал Чолпонду гана сүйөрүн айтат. Хандын жини келип бардык хандыктарга чабарман жиберип, конокко кыздары менен кошо чакырат. Коноктор бой жеткен кыздары менен жай алышып отурганында, боз үйгө толгон коштоочулары менен бир сулуу кыз кирип келет да, бийлей баштайт. Бир караганында эле Нурдиндин жүрөгү катуулап согот. «Атың ким, сулуу?» – деп сурайт андан Нурдин. «Айдай!» – деп жооп берет кыз. Сулуулугуна кызыгып, Нурдин ага үйлөнүүгө макул болот. Аңгыча Чолпон чуркап кирет. Нурдин аны көргөндө көзү ачылып, Айдайдын колун коё берет. Айдай боз үйдөн чыгып кетет.

Нурдиндин кедейдин кызын тандаганына коноктор таарынып тарап кетишет. Темир хан ачууланып, экөөн тең зынданга салдырып таштайт. Нурдин чапанын кыздын алдына салып берип, экөө тең уктап кетишет. Бул учурда Айдай ишенимдүү малайын чакырып, мойнундагы жоолугун чечип колуна карматып, зындандагы Нурдинди сыйкырлап, өзүнө алып келүүгө буюрат.

Нурдин уктап жатса, түшүндө сулуу перилер дубалды ачып, өздөрүнө чакырып жатышкандай болот. Алар жоолук болуп кубулуп, Нурдин аны кармайм деп ээрчип кете берет. Алдыдан хан сарайды көрүп, ага кирет. Бөлмөдөн көзү от күйгөн желмогуз Айдайды сулуу кыз кейпинде көрөт. Мойнуна Нурдин кармайм деген жоолукту ороп алган. Айдай Нурдинди көзү менен арбап, мына кучагына алган кезде, зындандагы Чолпон ойгонуп

кетет. Нурдинди таппай калган кыз дубалдын ачылып калганын, кеткен изди көрөт, из кууп, сүйгөнүн издеп жөнөйт.

Айдай эми мөрөй меники деп Нурдинди колуна кармаганда, Чолпон кирип келет. Жолдо жыгылып, бутактарга урунганбы, денеси бүт тытылып, буттары, колдоруна кан тамчылайт. «Сен менин досторумду бүт сыйкырлап салгансың, сүйгөндөрдү көрө албайсың, эч кимди сүйө да албайсың. Мен сенден күчтүүмүн!» – деп айтып Чолпон Нурдиндин жүрөгүнүн тушуна колун койгонунда, Нурдин сыйкырдан бошонот. Ошол замат Айдай да, анын толгон-токой малайлары да түп орду менен жоголуп, хан сарайы талкаланат, Чолпондун сыйкырланган дос кыздары чыгып келишет.

Жомок мына ушундайча жыйынтыкталат. Мааниси – эгер эки жаш бири-бирин ак дилинен чындап сүйсө, кандай гана кыйынчылыкты, тоскоолдукту болбосун, жеңип чыгары айныксыз.

Өзүнчө чакан китепче үлгүсүндөгү «Ырыс алды – ынтымак» жомогу [9] кыргыз тилинде басылып чыкканы менен, орус тилдүү бөбөктөр жана кенже курактагы мектеп окуучулары кыргыз тилин үйрөнүшү үчүн көмөк иретинде ар бир бетке тексттен урунттуу сөздөрдүн орусча котормолору келтирилген. Жомоктун тарбиялык мааниси зор, таасирдүүлүгү күчтүү болгондуктан, убагында акын Т.Үмөталиев «Күч бирдикте» поэмасын жаратканы белгилүү.

Жомоктун окуясы качандыр акылман карыя болуп, анын тогуз уулу бар экени баяндалуу менен башталат. Балдары эссиз чыгып, атасы айткан акылды укпайт, ар кими өз бетинче болуп, ага сырт кишилердин баары күлөт. Чоңу кичинесин сабайт, кичинеси чоңуна акырая карайт. Бирдиги жок тогуз баланы бөлөк балдар ар бирин өз-өзүнчө уруп кетет. Атасы балдарынын эссиздигине, ынтымагы жоктугуна кейип, терең ойго түшөт.

Эч айла болбогон соң, карыя тоого барды да, үйүнө чоң тутам тобулгу көтөрүп келип, балдарын жанына чакырды: «Кана, балдарым, күчүнөрдү сынап

көрөйүн, мына бул тобулгуну тобу менен сындыргыла», – деди. Тогуз уулдун ар бири кезектешип күчүн сынады. Бооланган тобулгуну эч кимиси сындыра албай, акыры шалдайып туруп калышты. Карыя тобулгунун боосун чечип: «Эми бирден сындырып көргүлө», – деди эле, балдары тобулгуну ошол замат чырт-чурт бөлүп: «Мына, сындырдык! – деп мактанышты.

Карыя балдарын отургузуп алып, нускалуу кебин айтты: «Мен силердин эртеңки күнүңөрдү ойлоп капа болом. Душман көп, эгер ыркыңар жок болсо, душман силерди азыркы жалгыз тобулгудай барча-бурч сындырып коёт. Ал эми боолонгон тобулгудай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара албайт. Менин силерге айтарым ушул», – деди.

Көп узабай карыя дүйнөдөн кайтты. Балдары акылга келип, бирдик менен оокат кылып, касташкан

душманды жеңип, артык дүнүйөсү болсо бей-бечерага берип, бактылуу турмуш өткөрүшкөн экен.

Жомоктун ички ички маани-мазмунунан байкалып тургандай, ата-энеден кийин эле баарынан кымбаты бир тууган болушу керек. Бир туугандар бири-бирине таяныч, жөлөк, көмөктөш болуп, ортодо бири-бирине болгон ызаат, сый, жеңилин жерден, оорун колдон алган мамилелер гана орун алышы ылайык. Бир туугандар ортосундагы мамилени ич ара бой көтөрүү, менменсинүү, бири-бирине кемсинтип мамиле кылуу бузат. Бир тууган табылбайт, бирөө сага эч качан бир тууган болуп бербейт. Жомокту балдарга окуп берип же өз алдыларынча окууга сунуштаган учурда, мына ушул турмуш сабагы алардын аң-сезиминен терең орун алуусу зарыл.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Казиев Абдыбек, Би-Би-Синин Бишкектеги кабарчысы. Балдар жомокко эмне үчүн кызыгарын билесизби? – 2018. – 25-январь (Интернет булак).
2. Коркок баатыр. – Б.: ОсОО «АРИП-ПРЕСС», 2014. – 16 б.
3. Куштардын чатагы. – Б.: ОсОО «Кутаалам», 2017. – 16 б.
4. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. – Б.: 2015. – 69 б.
5. Сүрөттүү жомоктор. – Б.: Буканс, 2018. – 40 б.
6. Түлкү, жолборс, аюу жана карышкыр. – Б.: ОсОО «Millenniumservice», 2014. – 16 б.
7. Үч бир тууган. – Б.: ОсОО «АРИП-ПРЕСС», – 2014. – 16 б.
8. Чолпон. – Б.: ОсОО «Кутаалам», 2017. – 16 б.
9. Ырыс алды – ынтымак. – Б.: ОсОО «АРИП-ПРЕСС», – 2014. – 16 б.

УДК 811.512.154:371.3

Джаманкулова А.Т.,

педагогика илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
доценти.

ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЗУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ КОЛДОНУЛУУЧУ МЕТОДДОР

Джаманкулова А.Т.,

кандидат педагогических наук, доцент кафедры технологий филологического образования Кыргызского
национального университета им. Ж.Баласагына.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Jamankulova A.T.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Kyrgyz National University named after Zhusup
Balasagyn.

METHODS USED IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' WRITING ACTIVITIES

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилин окутууда мектеп окуучуларынын жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө колдонулуучу методдор каралган. Окуучулар кептин типтерин айырмалайт, кырдаалдар боюнча суроо берүү, темага ылайык сөздүк түзүү, текстти тилге даярдай билүү, катасыз жазуу, аны абзацтарга бөлүү ж.б. көндүмдөрүнө ээ болушат.

Түйүндүү сөздөр: кеп ишмердүүлүгү, жазуу кеби, кырдаал, оозеки кеп, таасир, үлгү, дилбаян, каражаттар, байкоолор, сөздүк иши, көнүгүүлөр, жаратылыш кубулуштары.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы, используемые для развития письменных навыков учащихся при обучении кыргызскому языку. Учащиеся различают типы речи, овладевают навыками правильной постановки вопросов по ситуации, приобретают навыки составления словаря по теме, готовят текст для письма, учатся безошибочному письму, разделению текста на абзацы и т. д.

Ключевые слова: речевая деятельность, письменная речь, ситуация, устная речь, влияние, образец, сочинение, средства, наблюдения, словарная работа, упражнения, природные явления.

Abstract: This article discusses the methods used in the development of students' writing skills in teaching the Kyrgyz language. Students will be able to differentiate between types of speech, ask questions about situations, create a dictionary according to the topic, prepare a text for the language, write it correctly, divide it into paragraphs, etc. acquire skills.

Keywords: speech activity, written speech, situation, oral speech, influence, model, composition, means, observation, vocabulary work, exercises, natural phenomena.

Кыргыз тили сабагында жазуу кеби окуучунун көрүнөт. Жазуу кебине ылайык тарыхый иш кеп ишмердүүлүгүнүн негизги бир түрү болуп улантуучулук, муун ортосундагы байланыштар, саналат. Ал атайын окутуунун натыйжасында маалымат алмашуулар, адамдар өздөрүнүн билимин,

ойлорун, көндүмдөрүн, адабий чыгармалар, илимий эмгектер, хроникалар аркылуу бере алышат. Демек, коммуникациянын ар кандай түрлөрү ишке ашат.

Жазуу кеби оозеки кеби менен тыгыз байланышта болот, ал контексттик деп мүнөздөлөт. Башкача айтканда, бардык керектүү маалымат тексттин өзүндө камтылат, андагы маанилүү окуялар ачык көрсөтүлөт, нюанстар сүрөттөлөт. Оозеки кеп эки же андан көп маектештерди бириктирип, аларга түшүнүктүү болгон конкреттүү кырдаал менен байланыштырат. Башкача айтканда, оозеки кеп кырдаалдык мүнөзгө ээ, жазуу кебине караганда азыраак өнүккөн. Жазуу кебинин оозеки кебинен айырмачылыгы, жазып жаткан адам экинчи адамга таасир берүү мүмкүнчүлүгү жок, ал эми сүйлөп жаткан адам андай каражаттарга ээ. Жазуу тексттери пунктуациялык белгилердин коюлушу, шрифт алмаштыруу, абзацтарды колдонуу ж.б. менен берилет. Оозеки сүйлөшүүлөрдө ал интонация, көз караш, мимика, ар түрдүү жаңсоолор аркылуу көрсөтүлөт. Жазууда ойлор түшүнүктүү формада берилиши керек. Жазуу кебине синтаксистик жана орфографиялык талаптар коюлат, ошондой эле стилистикалык компонент да болушу зарыл. Тексттин мазмуну боюнча жоопкерчилик авторго жүктөлөт, анткени текстти оңдоо, толуктоо көп убакытты талап кылат.

Кыргыз тили сабагында окуучулардын жазуу кебин өнүктүрүүнү төмөнкү методдордун жардамы менен ишке ашыруу зарыл:

- имитативдик;
- коммуникативдик;
- конструкциялоо методдору.

Имитативдик методду “үлгү боюнча” метод деп да атаса болот. Анткени бул методдо үлгүлүү тексттерди анализдөө, тилдик конструкцияларды синтездөө, издөө аракети – сөздөрдү жана башка тил каражаттарын тандоо, үлгүлүү тексттерди моделдештирүү жана ошол моделдер боюнча сүйлөмдөрдү, текстти конструкциялоо, эрежелерди жыйынтыктоо, ошондой эле чыгармачылык – тиешелүү толуктоолору, өзгөртүүлөрү менен жазуу

түрүндө баяндоо, инсценировкалоо, сахналаштыруу, көркөм окуу, тууроо ж.б. орун алат. “Үлгү боюнча” кепти өнүктүрүү методу көптөгөн ыкмаларды: окулган тексттерди баяндоонун түрлөрү, ар түрдүү типте жазылган баяндоолор, текстти тилдик каражаттар аркылуу талдоо, иллюстрациялоо, жанрын өзгөртүү ж.б. камтыйт. “Үлгү боюнча” методдордун арсеналына чакан, жекече көнүгүүлөр да кирет: окуучулар тарабынан модель боюнча текст же сүйлөм түзүү; сөздөрдүн айтылышы, тексттеги интонация, пауза, басым мугалимдин аткаруу мисалында үйрөнүү, өзгөчө – автордун оюн түшүнүү же болбосо артисттик аткаруунун негизинде ар кандай аңгемелер жана окулган чыгармаларга окшош дилбаяндар, ал эми адабий-чыгармачыл ийримдерде – котормолор, тууроолор, пародиялар дагы бул методдун негизин түзөт. “Үлгү боюнча” окуучулар кептин типтеринин жана ар түрдүү жанрлардын үстүндө иштешет:

– сүрөттөө,

– баяндоо;

– ой жүгүртүү;

– текст жазуу, пикирин айтуу, гезит макаласынын, очерктин, аңгеменин стилистикалык, композициялык, мазмундук өзгөчөлүктөрүн белгилөө;

– окулган китеп, көргөн спектакль, мүнөздөмө, ошондой эле иш кагаздарын – жарыя, арыз, ишеним кат, түшүнүк кат түзүү.

Имитативдик метод башталгыч класстарда көбүрөөк колдонулат. Бул метод окуучулардын кебин өнүктүрүүнүн башка методдоруна даярдайт.

Коммуникативдик метод кеп ишмердүүлүктүн теориялык материалдарына таянат, өзгөчө сүйлөө аракетинин анализине: кырдаалды, мотивацияны, маектешкен адамдын кепти кабыл алуусу жана тескери байланышты эске алат. Коммуникативдик метод өзүнө тиешелүү ыкмаларды, окутуу каражаттарды, көнүгүүлөр боюнча тапшырмаларды:

- кептик кырдаалдарды түзүү же даяр кептик кырдаалды тандоо;

–ролдук оюндарды, эмгекти, экскурсияларды, сүрөттөрдү, атайын уюштурулган байкоолорду, материал топтоо ыкмаларын, таасирлерди тандоо;

–сүйлөөгө муктаждыкты жарата турган ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүн тандоо;

– сүрөт тартуу, күндөлүк түзүү;

– элестүү сюжеттерди жаратуу;

–ар түрдүү жанрларды – докладдар, радио, телекөрсөтүү, жарнактарды тандоо.

Бул метод жазуу жана оозеки кептик көнүгүүлөр, дилбаяндар ж.б. аркылуу ишке ашырылган көндүмдөрдүн системасын түзөт. Адатта, мындай көндүмдөрдүн жети тобу аныкталган. Алар:

– дилбаяндын темасын түшүнүү, анын чегин аныктоо, теманы ачуу;

– дилбаянды белгилүү бир ойго таяп алуу, өз оюн, өзүнүн позициясын, эмоциясын, каарманга болгон мамилесин ж.б. чагылдыруу;

– материал топтоо көндүмү, анын ичинен маанилүүсүн табуу, темага ылайык негизги жана кошумча материалдарды бөлүп кароо;

– материалды системалаштыруу, план түзүү, композициянын үстүндө иштөө (тексттин башы, аягы);

– текстти тилге даярдай билүү көндүмү: темага ылайык сөздүк түзүү, сөздөрдү, сөз айкаштарды, фразеологияны тандоо;

– тексттин фрагменттерин даярдоо, оозеки вариантында интонацияны, кайрылууларды ж.б. ойлоп чыгуу;

– текстти түзө билүү көндүмү – оозеки кебинде – импровизациялоо, жазуу кебинде – катасыз жазуу, текстти барактарга жайгаштыруу, аны абзацтарга бөлүү;

– жазганын өркүндөтүү көндүмү, аны редакциялоо, анын орфографиясын жана пунктуациясын текшерүү.

Конструкциялоо методу – синтетикалык метод.

Бул метод жогорудагы эки метод менен тыгыз

байланышта. “Үлгү боюнча” окутуу системасында тексттин түрлөрү анализденет, моделдештирилет жана андан ары өздүк тексттерди конструкциялоо ушул моделдер боюнча ишке ашырылат. Конструкциялоо коммуникативдик метод менен да байланыштуу, анткени ал кептин мотивациясын, анын натыйжалуулугун камсыз кылат, кептин социалдык жана өздүк функцияларын аныктайт.

Конструкциялоо методу кептик көнүгүүлөрдүн типтерине жана бир топ ыкмаларга ээ, алардын көпчүлүгү даярдоо жана көмөкчү функцияларын аткарат, алар кептик көнүгүүлөрүн даярдоо процессинин ар кайсы этаптарына катышат. Булар сөздүк иши, сөз айкаштары, сүйлөм менен иштөө;

– логикалык: түшүнүктөр менен иштөө жана алардын аныктамаларын түзүү, заттарды салыштыруу, жаратылыш кубулуштарын белгилери боюнча салыштыруу, текст таануу илиминин теориясына негизделген көнүгүүлөрдү салыштыруу;

–тексттин түзүмүнүн үлгүсүн моделдештирүү жана ушул моделге өзүнүн текстин жакындаштыруу, текстин редакциялоо;

–тексттин байланыш типтерин иштеп чыгуу, ар кандай функционалдык-маанилүү типтеги тексттерди түзүү;

–сүрөттөө, баяндоо жана ой жүгүртүү, ошондой эле ар кайсы жанрдагы – аңгеме, пейзаждык сүрөттөө, очерк, макалалар, каттар, табышмактар, пьесалар боюнча тексттерди түзүү;

–сюжеттин диалогдук формада берилиши.

Жазуу кебин окутуунун методдору боюнча төмөндөгүдөй жалпы тыянак чыгарууга болот:

–окутуунун методу – бул мугалимдин билими, тарбия берүү, өркүндөтүү ишмердүүлүктүн кыймылдаткыч күчү, изденүүсү;

–окутуунун методу – бул жандуу жана социалдык турмуштун суроо-талаптарына ылайык сүйлөшүү, баарлашуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Наматов С. Эне тилинин методикасынан (айыл мектептери жана педтех. үчүн). –Ф.: Кыргызмамбас, 1930. – 57б.
2. Наматов С. Тилибиздин методикасынан. – Ф.: Кыргызмамбас, 1932. – 36б.
3. Сартбаев К. Окуу жана жазууга үйрөтүүнүн методдору жөнүндө кыскача кабар // Мугалимдерге жардам. – Ф.: 1948.–№ 8.
4. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М.: 1980. – 410б.
5. Чыманов Ж., Сарыбекова З. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Б.: 2009. – 60 б.

Беделова Космира Айтмаматовна,

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
докторанты, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, Бишкек ш., bedelova1978@mail.ru*

**БОЛОЧОКТОГУ АДАБИЯТ МУГАЛИМИНИН ЖАЗГЫЧ
АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУДАГЫ КЕСИПТИК
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ЭЛЕМЕНТТЕРИ**

Беделова Космира Айтмаматовна,

*докторант Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына, кандидат педагогических наук,
доцент, г. Бишкек, bedelova1978@mail.ru*

**ЭЛЕМЕНТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ЛИТЕРАТУРЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТОВ ПИСЬМЕННИКОВ**

Bedelova Kosmira Aitmammatovna,

*Doctoral student of the Kyrgyz National University named after Zh.Balasagyna, Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Bishkek, bedelova1978@mail.ru*

**ELEMENTS OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE
OF A FUTURE LITERATURE TEACHER WHEN STUDYING
THE WORKS OF POETS AND WRITERS**

Аннотация: Макалада жазгыч акындардын чыгармаларын ЖОЖдордо окутуудагы болочок адабият мугалиминин кесиптик компетенттүүлүгү, кесиптик компетенттүүлүгүнүн элементтери катары келчү бүтүрүүчүнүн теориялык (аналитикалык билгичтиктер, алдын алып божомолдоо билгичтиктери, долбоордук билгичтиктер, артка кайтуучулук билгичтиктер) жана практикалык (уюштуруучулук билгичтиктер, коммуникативдик билгичтиктер) билгичтиктери, алардын чечмелеништери, андагы инновациялык билим берүүчүлүк технологиялар, бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгүн камсыз кылуучу билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр маселелери каралды. Мында ошондой эле жазгыч акындардын чыгармаларын ЖОЖдордо кесиптик компетенттүүлүккө негиздеп окутуудагы бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгүнүн элементтеринин кыргыз адабияты сабактарынын мисалында тастыкталышы тууралуу материалдар да камтылды.

Макаланын материалдары жазгыч акындардын чыгармаларын ЖОЖдордо компетент-түүлүккө негиздеп окутууда андагы бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгү маселелерин чечмелөөгө өз салымын кошот го деген ишенимдебиз. Макала мындагы окуу материалда-рын ЖОЖдордун филологиялык факультеттеринин окутуучулары, магистранттары, студент-тери жана мектеп мугалимдери сабак процессинде колдонууларына арналып жазылды.

Түйүндүү сөздөр: педагогикалык багытталгандык, аналитикалык билгичтиктер, алдын алып божомолдоо билгичтиктери, долбоордук билгичтиктер, артка кайтуучулук билгичтиктер, уюштуруучулук билгичтиктер, коммуникативдик билгичтиктер, бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгү.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы профессиональной компетентности будущего учителя литературы при изучении произведений поэтов писателей в вузах, теоретические (аналитические

умения, прогностические умения, проектные умения, рефлексивные умения) и практические (организаторские умения, коммуникативные умения) умения выпускника как элементы профессиональной компетентности, их интерпретации, инновационные образовательные технологии в нем, знания, умения и навыки обеспечивающие профессиональной компетентности выпускника. Здесь также приведены материалы о подтверждении элементов профессиональной компетентности выпускника на примере уроков кыргызской литературы при изучении произведений поэтов писателей в вузах на основе компетентностного обучения.

Мы уверены, что материалы статьи вносят свой вклад в решении вопросов профессиональной компетентности выпускника при изучении произведений поэтов писателей в вузах на основе компетентности. Статья написана для практического применения этих учебных материалов в учебном процессе преподавателями, магистрантами и студентами филологических факультетов вузов и учителями школ.

Ключевые слова: педагогическая направленность, аналитические умения, прогностические умения, проектные умения, рефлексивные умения, организаторские умения, коммуникативные умения, профессиональная компетентность выпускника.

Annotation: The article considers the issues of professional competence of a future literature teacher when studying the works of poets of writers in universities, theoretical (analytical skills, predictive skills, project skills, reflexive skills) and practical (organizational skills, communicative skills) graduate skills as elements of professional competence, their interpretation, innovative educational technologies in it, knowledge, skills and skills that ensure the professional competence of the graduate. It also contains materials on the confirmation of the elements of professional competence of a graduate on the example of lessons of Kyrgyz literature when studying the works of poets of writers in universities on the basis of competence-based training.

We are sure that the materials of the article contribute to solving the issues of professional competence of a graduate when studying the works of poets of writers in universities on the basis of competence. The article is written for the practical application of these educational materials in the educational process by teachers, undergraduates and students of philological faculties of universities and school teachers.

Keywords: pedagogical orientation, analytical skills, predictive skills, project skills, reflexive skills, organizational skills, communicative skills, professional competence of the graduate.

Болочок мугалимдин инсандыгынын кайтуучулук (рефлексивдик) билгичтиктер [1. 200]. педагогикалык багытталгандыгы анын кесиптик 2. Бүтүрүүчүнүн практикалык даярдыгынын башкы көрсөткүчү болуп эсептелинет. билгичтиктери: 1) уюштуруучулук; 2) Студенттин – педагогикалык ЖОЖдун коммуникативдик [4. 35]. бүтүрүүчүсүнүн кесиптик компетенттүүлүгү Арийне, билимдердин топтомуна ээлик кылуусу төмөндөгүдөй бир канча элементтердин курамынан бүтүрүүчүнүн мектепте мугалимдик ишмердүүлүктү түзүлөт: алып барууга даяр экенин күбөлөй албайт. Теориялык билимдер натыйжа берүүчүлүк мүнөзгө 1. Бүтүрүүчүнүн теориялык билгичтиктери: 1) аналитикалык билгичтиктер; 2) ээ болушу керек, буга тийиштүү педагогикалык жана алдын алып божомолдоо (прогноздоо) атайын билгичтиктерди түзүп калыптандыруу билгичтиктери; 3) долбоордук билгичтиктер; 4) артка аркылуу гана жетишилет. Атайын билгичтиктер

(аналитикалык, алдын ала болжолдоо, долбоордук жана артка кайтуучулук) болочок адабият мугалимине окуучуларынын алдында толугу менен ачылууга мүмкүнчүлүк берет.

Бүтүрүүчүнүн педагогикалык чеберчилиги класстагы үйрөнүлүп жаткан окуу материалын аналитикалык иштетүүдөн өткөрө билүү билгичтигине ээлик кылуусунан көрүнөт. Окуу предметин окутуп-үйрөтүүгө делинген убакыттын жетишсиздигинде болочок мугалимдин окуу материалын андагы кө-бүрөөк маанилүү тарыхый-адабий фактыларды жана кубулуштарды иргеп алуу менен блокторго топтоштуруу билгичтиги бөтөнчө маанилүү. Бул айрыкча жогорку класстарда обзордук темаларды өздөштүрүүдө ачык байкалат.

Болочок адабият мугалиминин аналитикалык билгичтиктери кайсы бир чыгарманы талдоо ишин кандайча алып барганынан көрүнөт: деталдуу талдоо үчүн кайсы материалды – максаттуу бөлүп алынгандыбы же обзордуктубу тандап алат; татаал жана ири көлөмдөгү чыгармаларды өздөштүрүү маалында талдоонун кандай жолун ылайык көрөт?.. Бүтүрүүчү эртеңки мугалим катары өзүнүн педагогикалык ой жүгүртүү билгичтигин атайын билгичтиктер менен айкалыштыруусу: чыгарманы көркөм кубулуш катары ачып берүүсү, андагы айрым курамдык бөлүктөрдү көрө билүүсү, алардын байланыштарын, бүтүн менен өз ара мамилелерин алып чыгуусу, адабий чыгарманын бүтүндүгү сыяктуу түшүнүктү ой элегинен өткөрө билүүсү зарыл.

Кесиптик жактан компетенттүү болочок кыргыз адабияты мугалими чыгарманы форма менен мазмундун биримдигинде кабылдайт, анын көркөм өз алдынчалуулугун, тектик жана түрдүк тийиштүүлүгүн баалайт. Мына ушул айтылгандардын негизинде ал чыгарманы класстагы окуучулары менен бирдикте талдап өздөштүрүү үчүн көбүрөөк натыйжалуу усулдарды, ыкмаларды, окутуу жолдорун жана каражаттарын аныктоого жөндөмдүүлүгүн көрсөтөт.

Алдын алып божомолдоо (прогноздоо)

билгичтиктери окуу-тарбиялык процессти перспективдүү куруу, класстагы окуучулардын интеллектуалдык, адептик-эстетикалык, психологиялык өнүктүрүлүүсүнүн негизги баскычтарын белгилөө, ошондой эле түпкү натыйжаны болжолдоо (прогноздоо) мүмкүнчүлүгүн берет. Так ушул окуу-тарбиялык процессти уюштурууга карата алдын алып божомолдоочулук мамиле анын үзгүлтүксүздүгүн жана системалуулугун камсыз кылат. Чыгарманы, мисалы, Молдо Кылычтын казалдарын окуп, талдап өздөштүрүү маалында окуучунун китеп окууга деген каалоосун, анын талкууга ж.б. тартылуусун жандандырууга кандай таасир этүүлөр көмөкчү болорун алдын алып аныктай билүү өзгөчө маанилүү.

Адабиятты – кыргыз адабиятын мектептик окутууда алдын алып божомолдоо (прогноздоо) болочок мугалимдин окуучулардын жаш курактык жана жекече өнүгүүсүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн билгендигине, үйрөнүлүп жаткан окуу материалынын талданышына, максаттардын коюлушуна негизденет. Алдын алып божомолдоо – бул педагогикалык ишмердүүлүктүн натыйжаларын гана эмес, ошондой эле мүмкүн болчу кыйынчылыктарды, жагымсыз кырдаалдарды да алдын алып көрүү дагы. Окуучулар чыгарманы өз алдынчалуу окуп жатып көп учурларда кескин бааалоолорго жана жыйынтыктоолорго келип токтошот, адепки таасирге тез алынышат.

Болочок адабият мугалиминин – заманбап кыргыз адабияты мугалиминин алдында окуп-үйрөнүлчү ар бир чыгармадан азыркы биздин учур үчүн жана окуучулар үчүн актуалдуу аспекти аныктоо деген кыйла маанилүү милдет турат. Бирок бул тигил же дагы башка чыгарма окуучуларды эмнеси менен тартып алганын, же көңүлүн кайт кылганын, же болбосо көңүлкоштукка алып келгенин аныктоо буларды тыкыр ой элегинен өткөрүүнүн негизинде өз убагында жасалышы керек. Алынган маалыматтарга таянып окуучулардын өтүлүп жаткан чыгарманы туура эмес кабылдоосунун себептерин аныктоого жана андай пикир келишпестиктерди

четтетүү үчүн зарыл усулдарды жана ыкмаларды алдын алып божомолдоого болот.

Бүтүрүүчүнүн – болочок адабият мугалиминин аналитикалык-алдын алып божомолдоочулук иши келечектүү жана ыкчам пландарда (сабактардын жана тарбиялык иштердин пландарында) чагылдырылат. Бул – билим берүүнүн максаттарынын жана милдеттеринин, окуучуларды тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн, педагогикалык процессти түзүмдөштүрүүнүн, тарбиялап окутуунун усулдарын, ыкмаларын, каражаттарын иргеп алуунун теориялык жактан ишке ашырылуусу. Белгилүү болгондой, педагогикалык иш-аракет сөзсүз эле план боюнча жүргүзүлө бербейт, ошол эле учурда ийгиликтүү болушу да толук ыктымал. Анткен менен пландын түзүлүүсү сөзсүз зарыл, ал педагогикалык иш-аракеттердин максатка багытталгандыгын, алардын уюшкандыгын, логикалык жактан негизделгендигин ж.б. камсыз кылат. Пландан мүмкүн болчу четтөөлөр педагогикалык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугунун жогорулашына өбөлгө болушу мүмкүн. Адабият сабактарында бул өзгөчө көп кезигет, мындай көрүнүш, бир тарабынан, ар бир көркөм образдын көп маанилүүлүгү, анын чечмеленүүсүнүн ар түрдүүлүгү, экинчи тарабынан, окуучулардын образдарды, чыгармаларды, жалпы эле бул же тигил жазуучунун чыгармачылыгын кабылдоолорунун бирдей эместиги менен түшүндүрүлөт.

Алып карасак, мисалы, жазгыч акын Молдо Кылычтын чыгармачылыгы [3. 6] үч башка X класстарда ар башкача кабылданат. Мугалим бул окуучулар топтору менен ишти алдын алып божомолдоонун негизинде төмөндөгүдөй кылып пландаштырат. Молдо Кылычтын чыгармачылыгын X "А" классында окуп өздөштүрүүдө ыр түзүлүшүнүн өз алдынчалуулугун, метафоралуулугун ж.б. ачып берүү жагы каралат. «Б» классында окуучулардын көңүлүн акындын инсандыгына буруу аркылуу казалдарын жакындан өздөштүрүүгө басым жасалат. Поэзиянын лирикалуулугуна көңүл бурулган «В» класста Молдо Кылычтын «Чүй

баяны», «Зилзала» баштаган казалдарын көркөм окуу негизинде тереңдетип үйрөнүүгө өзгөчөлүү маани берилет [7].

Мына ушундайча, долбоордук билгичтиктер аналитикалык жана алдын алып божомолдоочулук билгичтиктер менен тыгыз байланыштуу. Мындан тышкары, жекече билгичтиктердин болушу: сабактын темасын, максаттарын аныктоо, үйрөнүлүп жаткан окуу материалын теориялык маалыматтар жана көркөм чыгармадан түздөн-түз жандуу таасирдин гармониялуу дал келүүсүндө иргеп алуу жана түзүмдөштүрүү, окуу-тарбиялык процесстин ар бир баскычында окутуу усулдарын, ыкмаларын, каражаттарын аныктоо, окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун, жигерлештирүүнүн ар түрдүү формаларын пландаштыруу, кийинки сабактардын пайдубалы болуп эсептелинүүчү үй тапшырмаларынын көлөмүн жана татаалдык даражасын аныктоо көңүлгө алынат.

Мектепте педагогикалык процессти уюштуруунун эң бир маанилүү баскычы болуп анын натыйжаларынын анализи жана баалоо (артка кайтуучулук (рефлексивдик) билгичтиктер) эсептелинет, мунсуз бул процессти өркүндөтүү, аны мүчүлүштүктөрдөн жана жаңылыштыктардан тыкыр арылтуу мүмкүн эмес. Рефлексивдүү билгичтиктер «рефлексивдүү процесстерди кыйла натыйжалуу жана адекваттуу жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берет, бул өнүгүүнү жана өзүн өзү өнүктүрүүнү камсыз кылат, кесиптик ишмердүүлүккө карата чыгармачылык мамиленин орун алышына, анын максималдуу кайтарымдуулугуна жетишүүгө өбөлгө болот» [8. 55]. «Рефлексивдүүлүк мугалимдин өз алдынча билим алып, өзүн өзү өркүндөтүүсүндөгү керектөөлөрүнүн өнүктүрүүсүнө түздөн-түз таасирин тийгизет» [5. 42]. Демек, ишмердүүлүктүн натыйжаларынын анализи бүтүрүүчүнү – болочок адабият мугалимин жаңы усулдарды, жаш муунду окутуунун жана формаларын издөөгө, инновациялык технологияларга ээлик кылууга түртмөлөйт.

Бүтүрүүчүнүн – адабият мугалиминин көзөмөлдөп-баалоочу ишмердүүлүгү сабак, чейрек

же окуу жылы аяктагандан кийин өзүнүн иш-аракеттеринин, алардын натыйжаларынын объективдүү анализин, педагогикалык билгичтиктердин жана дагы башкалардын түзүлүп-калыптангандыгынын деңгээлин көңүлгө алат. Эртеңки адабият мугалими окуу-тарбиялык процесстин жыйынтыктары анын ишмердүүлүгү менен канчалык даражада оң кандай болсо, так эле ошондой терс шартталганын билиши керек.

Артка кайтуу (рефлексия) болочок адабият мугалиминин өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүн, анын натыйжаларын гана эмес, ошондой эле анын инсандыгын жана аткарган ишин окуучулар, бирге иштегендер, ата-энелер кандай баалашарын аныктап-тактоону да көңүлгө алат. Мисалга кайрылалы. Адабият мугалими жазгыч акындардын чыгармачылыктарын өздөштүрүүнү жыйынтыктап жатып (X класс) анкета толтуртуу аркылуу окуучулары үчүн бөтөнчө таасир калтырган сабактардан болуп алар өздөрү сүйлөгөн, өздөрүнүн пикирин тартынбай айтып, талашып-тартышышкан сабактар эсептелинерин аныктаган. Өз ишине сынчыл караган мугалимге окуучулардын бул пикирлери сабагын түп тамырынан өзгөртүп, кайрадан түзүп чыгуусуна түрткү болгон. Эми анын окуучулары окутуу-үйрөтүү процессинин субъектилери катары чыгышып, алып чыгылган окуу проблемасын мугалим менен биргелешип чечмелей турган болушкан.

Иш практикасы көрсөткөндөй, өзүнүн жекече ишмердүүлүгүн ой элегинен өткөрүү (рефлексия) мугалимден – болочок адабият мугалиминен анализ жүргүзүү билгичтиктерине (мазмундун, усулдардын, ыкмалардын коюлган максаттарга жана милдеттерге дал келүүсү; ийгиликтердин, оңунан чыкпоолордун, кыйынчылыктардын себептерин көрүп, аныктай алуусу; окуу материалынын мазмунунун, аны окутуу методикасынын окуучулардын курактык мүмкүнчүлүктөрүнө дал келүүсү ж.б.) ээлик кылууну талап этет.

Уюштуруучулук билгичтиктер – бул

окуучуларды ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрүнө катыштырууга, үйрөнүлүп жаткан предметке карата кызыгууну, ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун, окуучулардын ар биринин инсандыгын гармониялуу өнүктүрүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берүүчү жалпы педагогикалык билгичтиктер. Мугалимдин – болочок адабият мугалиминин уюштуруучулук ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун эң бир маанилүү шарты болуп анын үйрөнүлүп жаткан адабият предметинин ички табиятына, спецификасына туура келиши эсептелинет. Окумуштуу-педагогдор уюштуруучулук билгичтиктерге мобилизациялык, маалыматтык, өнүктүрүүчүлүк жана багыт алуучулук билгичтиктерди киргизишет.

Адабият – кыргыз адабияты мугалиминин мобилизациялык билгичтиктери азыркы учурда өзгөчөлүү мааниге ээ болуп отурат, себеби алардын жардамы менен мугалимдер эң бир маанилүү социалдык милдетти – окуучуда китеп окууга муктаждыкты калыптандырууну, олуттуу көркөм адабиятка кызыгууну өнүктүрүүнү жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн алышат.

Маалыматтык билгичтиктердеги «маалымат» сөзү адабиятты – адабий чыгарманы үйрөнүү процессинде болуп жатканга көп деле дал келе бербейт. Ооба, мында адабият мугалими көркөм чыгарманы окуучуларына искусстволук чыгарма катары менен тааныштырат. Ушунда ал предметтин спецификасына ылайык келтирүү менен адабий билимдерди аудиторияга алып чыгуунун тийиштүү ык-амалдарын табат. Бул мектеп окуучуларына адабий билим берүүнүн жана анын негизинде тарбия ишин алып баруунун эң бир маанилүү шарты болуп эсептелинет. Бул процесстин натыйжалуулугунун экинчи аз эмес маанилүү шарты – адабият сабактарынын мазмунунун жана окутуу усулдарынын класстагы окуучулардын психологиялык-курактык өзгөчөлүктөрүнө дал келүүсү.

Сабак маалында алып чыгылган ар кандай

окуу материалы окуучулардын мурда алган

билимдерине таянуусун, аларды актуалдаштыруусун, өзүндө теориялык маалыматтарды жана түздөн-түз окурмандык таасирлерди камтуусун, таанып-билүүчүлүк жигердүүлүктү, окуучулардын адабиятка жана анын үйрөнүү процессине кызыгуусун ойготуусу керек.

Бүтүрүүчүнүн – кыргыз адабияты мугалиминин маалыматтык билгичтиктеринин жогорку деңгээли анын эрудициясы, өзүнүн аңгемелөөлөрүн логикалуу, далилдүү, окуучулар үчүн жаңычылдыктын элементтери менен, эмоционалдуу курууга жөндөмдүүлүгү менен шартталат.

Жамааттык окутуу маалында ар бир окуучунун инсандыгын өнүктүрүү ар бир окуучуга анын когнитивдик мүмкүнчүлүктөрүн, эмнеге кызыгарын жана жөндөмдүүлүктөрүн эсепке алуу менен жекече мамиле жүзөгө ашырылганда гана мүмкүн. Өнүктүрүп окутуунун маанисин жана маңызын түшүнгөн бүтүрүүчү – эртеңки адабият мугалими окуучуларга эмоционалдык чөйрөнүн, элестетип көз алдыга келтирүүнүн, ассоциативдүү ой жүгүртүүнүн өнүктүрүлүүсүнө түрткү болуучу чыгармачыл тапшырмаларды мүмкүн болушунча көбүрөөк сунуштоого умтулат. Мугалимдин класстагы окуучулардын жекече бөтөнчөлүктөрүн билүүсү инсанга багытталган билим берүүнү камсыз кылууда, башкача айтканда, ар бир окуучуга өнүгүүсү үчүн максималдуу жагымдуу шарттарды түзүүдө аларга карата дифференцирленген мамиленин орун алышы үчүн негиз болуп эсептелинет.

Бүтүрүүчүнүн – адабият мугалиминин көркөм-коммуникативдик ишмердүүлүгү окуучулар менен биргелешип аракетте болуунун мүнөзүн, класстагы инсан аралык мамилелерди, андагы психологиялык-эмоционалдык маанайды көп жагынан аныктап берет. Коммуникативдик билгичтиктердин түзүмүнө перцептивдик билгичтиктер, баарлашуу (вербалдык) жана педагогикалык техника билгичтиктери киргизилет. Перцептивдик билгичтиктер класс менен

таанышуунун адепки баскычтарында өзгөчө маанилүү. Адамдын адам тарабынан кабылдануусу – бул татаал акт, анын ийгиликтүүлүгү мугалимдин эмпатиясынан, анын окуучунун ички дүйнөсүнө болгон кызыгуусунан, анчалык маанилүү эмес белгилер аркылуу окуучунун психологиялык абалын туюнуу билгичтигинен көз каранды. Андан аркы баарлашуу окуучунун жекече өз алдынчалуулугун, анын башкалардан айырмачылыгын, ой жүгүртүүсүнүн, эс тутумунун, элестетүүсүнүн, темпераментинин тибинин бөтөнчөлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Акырындык менен окуучунун коомдук-социалдык баалуулуктарга, баарыдан мурда, классташтарына, ата-энесине, билим берүүгө ж.б. карата мамилеси ачыкка чыгып, бекемделет.

Адабият мугалиминде башка предмет мугалимдерине салыштырмалуу өзүнүн окуучуларын жакындан билүү мүмкүнчүлүгү көбүрөөк. Көркөм чыгармаларды, алардын каармандарын, аларга карата автордук мамилени талдоо процессинде окуучулар өз баалоолорун, ой жорууларын, ой-корутундуларын айтып чыгууга умтулушат. Айрым учурларда каармандын жүрүм-туруму, кайсы бир окуя, адептик-эстетикалык проблемалар ж.б. боюнча талаш-тартыштар келип чыгат. Мындай кырдаалдарда окуучулардын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрү, ар кандай маселелер боюнча алардын ой-пикирлери гана эмес, ошондой эле психикалык өзгөчөлүктөрү ачыкка чыгат.

Перцепция байкагыч мугалимге өзүнүн окуучуларын тереңден билүүгө мүмкүнчүлүк берүү менен, окуу-тарбиялык процесстин бардык баскычтарында ийгиликтүү педагогикалык баарлашуу үчүн негизди түзүп берет.

Мугалимдин – болочок адабият мугалиминин окуучулар менен өз ара биргелешип аракеттенүүсү эгер ал өзүнүн тарбиялануучуларынын тышкы кебетелерин, үндөрүн, өзүн алып жүрүү манерасын, аты-жөндөрүн мүмкүн болушунча тез жана так эсине тута алса, кыйла жеңилдейт. Сабактын жүрүү процессинде ал класстын маанайына өзгөчө көңүл буруу менен көз салат, анын

өзгөрүүлөрүн, бир абалдан экинчи бир абалга өтүүсүн (чарчагандыкты, предметти үйрөнүүгө кызыгуунун жоголушун, зериккендиктин келип чыгуусун, конгуроонун шыңгырын чыдамсыздык менен күтүүнү ж.б.) сезимталдык менен кабылдайт. Мугалимге бүткүл класска, айрым бир окуучуга кайрылуунун адекваттуу ыкмаларын тандап алууда, окуу материалын мыктылап түшүнүүгө жана эске тутууга өбөлгө болуучу маанайды түзүү, баарлашуу маалында келип чыккан психологиялык кыйынчылыктарды четтетүүдө окуучуларга деген көңүл буруусун туура бөлүштүрө алганы маанилүү. Класстагы жагымдуу маанай бүтүрүүчүнүн – адабият мугалиминин баарлашуу стилинен эле эмес, ошондой эле сабактын материалын туура пландаштыруусунан да көз каранды.

Кайсы гана сабагында болбосун, бүтүрүүчү – эртеңки адабият мугалими окуучулар менен алака-катыш аркылуу алардын өзүнө карата кызыгуусун, өзү менен баарлашууга деген каалоосун, өзүнө болгон ишенимди жаратууга умтулат. Мындай өз ара мамилелер көркөм чыгарманы, дегеле адабият предметин адептик-эстетикалык жана жана руханий баалуулуктардын булагы катары окутуп-үйрөтүүнүн сапатын жогорулатат.

ЖОЖдун бүтүрүүчүсүнүн – болочок адабият мугалиминин коммуникативдик чеберчилиги, жогоруда айтылып кеткендей, окуучуларды биргелешкен чыгармачылык ишмердүүлүккө тарта билүүсүнөн ачыкка чыгат. Ушунда окуучулардын айрым бирөөсүнүн кайсы бир себептерден (ыза болуу, алдыга коюлган тапшырмага кызыгуунун жоктугу, өзүн начар сезүү ж.б.) улам эмгектенүүдөн жалакайлануусуна жол бербей, алардын ар бирине атайын көңүл бурулганы маанилүү. Окуучуга жекече мамиле ал тарабынан дайым мугалимге карата эмпатиясы менен эле эмес, ошондой эле сунушталган бардык тапшырмаларды аткарууга жана биргелешип кызматташууга умтулуусу менен толукталат.

Педагогикалык техника коммуникативдик мамилелердин натыйжалуулугун жогорулатат. Анын маани-маңызы бүтүрүүчүнүн – эртеңки мугалимдин

окуучулар менен биргелешип аракеттенүүдө туура иштөө стилин, тонду табуусунда, ар бир окуучунун инсандыгын сыйлоосунда турат.

Мектеп окуучуларына таасир этүүнүн эң бир маанилүү каражаты – бул мугалимдин кеби. Бүтүрүүчүгө – адабият мугалиминин сүйлөө маданиятына төмөндөгүдөй өзгөчөлүү талаптар коюлат: сөз корунун бай болушу, эмоционалдуулук, көркөм уккулуктуулук, ойлорунун логикалуулугу жана ачыктыгы, кебинде тапталып бүткөн жадатма сөздөрдүн орун албоосу ж.б. Сөздү урматтаган, анын угуучуларга тийгизчү таасирин тереңден түшүнгөн кыргыз адабияты мугалиминин сабак маалындагы, мисалы, жазгыч акын Молдо Нияздын санат-дигарасттары тууралуу кеби [2] Молдо Багыштин поэтикалык мурастары тууралуу кебинен [6] андагы диалектизм, арабизм сөздөрдүн мол орун алгандыгы, көркөмдүүлүгү аксап, жазып калтыргандары көбүнчө жамак ырга жакын экендигине басым жасалуу менен айырмаланат.

Бүтүрүүчүнүн – болчок адабият мугалиминин кеби ачык, так дикциясы, демди туура алышы, үнүнүн жагымдуу тембри менен мүнөздөлөт. Адабият мугалими жөн гана түшүндүрбөй, текстти комментарийлеп чечмелеп берет. Ал класста кыргыз жазгыч акындарынын керемет поэтикалык мурастарын үн чыгарып окуйт жана өзүнүн көркөм окуу чеберчилиги менен аларды окуучулардын кабылдоо деңгээлинин жогору болушуна кепилдик берет.

Болочок кыргыз адабияты мугалиминин коммуникативдик чеберчилиги өзүнүн психикалык абалын жөнгө салуу билгичтигин, окуучулар менен баарлашууга тиешеси жок ойлордун, туюулардын, маанайлардын аларга, сабактын мазмунуна таасири тийишине жол бербөөнү көңүлгө алат. Адабият мугалими окутуу күнүнүн бүткүл уланышында күчтүү чыңалуунун таасири астында болот: бир тарабынан – ар башка мүнөздөрү, темпераменттери менен окуучулар, экинчи тарабынан – эмоционалдуулукка жык толгон көркөм дүйнө. Ушундан улам адабият мугалими өзүн өзү кармай

билип, күчтүү эрктүүлүккө, педагогикалык такты инсандык-иштиктүү сапаттарын жана кесиптик сактай билүүгө жөндөмдүү болушу керек. Демек, компетенттүүлүгүн камтып турары анык. педагогикалык чеберчилик өзүндө мугалимдин

Пайдаланылган адабияттар:

1. Добудько Т.В. Формирование профессиональной компетентности учителя информатики в условиях информатизации образования. – Самара: СамГПУ, 1999. – 340 с.
2. Койлубаев К. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо). Окуу куралы. – Каракол, 2010. – 98 б.
3. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин X–XI класстары үчүн. – Б., 2017. – 20 б.
4. Печеркина А.А., Сыманюк Э.Э., Умникова Е.Л. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика. Монография. – Екатеринбург, 2011. – 233 с.
5. Савельева С.С. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности учителя в образовательном процессе вуза. Монография. – Воскресенск: Позитив, 2012. – 218 с.
6. Садык Алахан (Тиллебаев Садык Алаханович). Беш молдо (Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш). Илимий портреттер. – Б., 2004. – 186 б.
7. Саманчин Т. Кылыч – жазууч акын. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948. – 132 б.
8. Степанов С.А. Выбирать верные пути // Образовательная политика. – 2006. – № 7. – С. 54 – 57.

Беделова Космира Айтмаматовна,

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
докторанты, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, Бишкек ш., bedelova1978@mail.ru*

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙДЫН БҮТҮРҮҮЧҮСҮНҮН ЖАЗГЫЧ
АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУДАГЫ
КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ**

Беделова Космира Айтмаматовна,

*докторант Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына, кандидат педагогических наук,
доцент, г. Бишкек, bedelova1978@mail.ru*

**ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ
ВЫПУСКНИКА ВУЗА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
ПОЭТОВ ПИСЬМЕННИКОВ**

Bedelova Kosmira Aitmatamovna,

*Doctoral student of the Kyrgyz National University named after Zh.Balasagyna, Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Bishkek, bedelova1978@mail.ru*

**PROFESSIONAL COMPETENCE OF A UNIVERSITY GRADUATE
IN THE STUDY OF THE WORKS OF POETS WRITERS**

Аннотация: Макалада жазгыч акындардын чыгармаларын ЖОЖдордо окутуудагы бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүгү, андагы инновациялык билим берүүчүлүк технологиялар, бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгү түшүнүгүнүн аныкталышы, ЖОЖдун бүтүрүүчүсүнүн кесиптик компетенттүүлүгүнүн деңгээли, ЖОЖдун бүтүрүүчүсүнүн кесиптик билим берүү рыногундагы атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгүн камсыз кылуучу билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр, кесиптик компетенттүүлүктүн түзүмдүк бөлүктөрү маселелери каралды. Мында ошондой эле жазгыч акындардын чыгармаларын ЖОЖдордо кесиптик компетенттүүлүккө негиздеп окутуудагы анын түзүмдүк бөлүктөрүнүн маани-маңызы, мазмуну тууралуу материалдар да камтылды.

Макаланын материалдары жазгыч акындардын чыгармаларын ЖОЖдордо компетенттүүлүккө негиздеп окутууда андагы бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгү маселелерин чечмелөөгө өз салымын кошот го деген ишенимдебиз. Макала мындагы окуу материалдарын ЖОЖдордун филологиялык факультеттеринин окутуучулары, магистранттары жана студенттери сабак процессинде колдонууларына арналып жазылды.

Түйүндүү сөздөр: кесиптик билим берүү, кесиптик компетенциялар, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, филологиялык билим берүү, билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр, кесиптик ишмердүүлүк, жигердүү окутуу, бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүгү.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы компетентности выпускника при изучении произведений поэтов писателей в вузах, инновационные образовательные технологии в нем, определение понятия профессиональной компетентности выпускника, уровень профессиональной компетентности выпускника вуза, конкурентно способность выпускника вуза на рынке профессионального образования, знания, умения и навыки обеспечивающие профессиональной компетентности выпускника, структурные

компоненты профессиональной компетентности. Здесь также приведены материалы о содержании и сущности структурных компонентов профессиональной компетентности при изучении произведений поэтов писемников в вузах на основе компетентностного обучения.

Мы уверены, что материалы статьи вносят свой вклад в решении вопросов профессиональной компетентности выпускника при изучении произведений поэтов писемников в вузах на основе компетентности. Статья написана для практического применения этих учебных материалов в учебном процессе преподавателями, магистрантами и студентами филологических факультетов вузов.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессиональные компетенции, конкурентно способность, филологическое образование, знания, умения, навыки, профессиональная деятельность, активное обучение, компетентность выпускника.

Annotation: The article deals with the issues of graduate competence when studying the works of poets of writers in universities, innovative educational technologies in it, the definition of the concept of professional competence of a graduate, the level of professional competence of a graduate of a university, the competitive ability of a graduate of a university in the market of professional education, knowledge, skills and skills that ensure professional competence of a graduate, structural components of professional competence. It also contains materials on the content and essence of the structural components of professional competence in the study of the works of poets of writers in universities on the basis of competence-based training.

We are sure that the materials of the article contribute to solving the issues of professional competence of a graduate when studying the works of poets of writers in universities on the basis of competence. The article is written for the practical application of these educational materials in the educational process by teachers, undergraduates and students of philological faculties of universities.

Keywords: professional education, professional competencies, competitiveness, philological education, knowledge, skills, skills, professional activity, active training, graduate competence.

Белгилей кетмекчибиз, ЖОЖдордо кесиптик, биздин мисалыбызда, филология, филологиялык билим берүү багытында билим берүүнүн башкы максаты болуп жогорку компетенттүү жана жогорку билимдүү филолог-окутуучуну даярдап чыгаруу, тактап айтсак, кесиптик ишмердүүлүктө адекваттуу кадамдарды жасоого жөндөмдүү өсүп жетилген, өз алдынчалуу, жоопкерчиликти, адистиги боюнча даярдалган инсанды калыптандыруу эсептелинет, андыктан мында окутуунун пассивдүү формаларынан жигердүү окутууга жана өз демилгелүү билим алууга токтоосуз өтүү талабы коюлат.

Демек, филология, филологиялык билим берүү багытында жогорку кесиптик билим берүүнүн проблемалары жана милдеттери ЖОЖдордо студенттерге кесиптик билим берүүдөгү түзүмдүк-мазмундук өзгөрүүлөр жана да өздөрүнүн кесиптик

ишмердүүлүктөрүнүн алкагында улам татаалдашып отурган кесиптик милдеттерди чечүүгө жөндөмдүү жогорку квалификациялуу, компетенттүү адистерди бүтүрүп чыгаруу, калыптандыруу менен түздөн-түз байланыштуу. Андан да азыркы учурдун жана эртеңкинин жумуш берүүчүлөрү төмөндөгүдөй жөндөмдүүлүктөргө ээ жогорку билимдүү адистин даярдалып чыгарылышына бөтөнчө кызыкдар:

«— өз алдынчалуу ойлонуп жана ар кыл түрдүү проблемаларды чече алат (башкача айтканда, билим берүү процессинде алынган билимдерди практикада, мисалы, жазгыч акындардын чыгармачылыктарын мектепте окутуу процессинде колдоно алат);

— сынчыл жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө (билим берүү процессинде түзүлүп калыптанган) ээлик кылат;

– терең билимге негизденген бай сөз корунан пайдаланат;

– жаңы билимдерге жетише алат (башкача айтканда, өз алдынча үйрөнүүгө, билим алууга жөндөмдүү)» [2. 109–110].

ЖОЖдордо жогорку кесиптик билим берүүнү өркүндөтүү концепциясынын маани-маңызы жеке эле өндүрүштө эмес, жалпы эле тиричилик өткөрүү чөйрөсүндө ишти алгылыктуу алып барыш үчүн керек билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү кеңейтип арттыруу зарылдыгында камтылып берилген. Жаңы билим берүүчүлүк стандарттарды колдонууга киргизүү жогорку кесиптик билим берүү мекемелеринин алдына ал талаптардын аткарылышы боюнча бир катар талаптарды коёт, булардын ичинен көбүрөөк маанилүүсү болуп студенттерде кесиптик компетенциялар негизинде кесиптик компетенттүүлүктү түзүп калыптандыруу процессин камсыз кылуучу окутуу усулдарын жана технологияларын иргеп алуу, колдонуу эсептелинет.

ЖОЖдордун филологиялык факультеттеринин филология, филологиялык билим берүү адистиктери боюнча кыргыз адабияты курсунда жазгыч акындардын чыгармачылыгы төкмө акындарга удаа окуп үйрөнүлөт. Көп кырлуу улуттук адабиятыбыздын курамында жазгыч акындар бир топ эле кездешкени менен, кең-кесири басымдуу беш жазгыч акындын: Молдо Нияздын, Нурмолдонун, Молдо Кылычтын, Алдаш Молдонун, Молдо Багыштын чыгармачылыктары талдап өздөштүрүлөт. Ооба, булар – жазгыч акындарыбыздын эң көрүнүктүүлөрү. Белгилүү адабиятчы-окумуштуу Садык Алахан ушул аталган жазгыч акындарга арнап, «Беш молдо» монографиялык изилдөөсүн [6] өзүнчө китеп кылып басмадан жарыялагандыгы белгилүү. Мындан тышкары, булардын ар бири өз-өзүнчө адабиятчы-изилдөөчүлөр тарабынан ар тараптуу иликтелип келгенин белгилей кетмекчибиз. Алып карасак, бул жазгыч акындар боюнча белгилүү адабиятчы-окумуштуулар: Т.Саманчиндин [7], С.Байгазиевдин [1], А.Турдуговдун [9],

О.Соороновдун [8], К.Койлубаевдин [3] ж.б. изилдөөлөрү атайын сөз кылууга арзыйт. Бул жогоруда аталган жазгыч акындардын чыгармачылыктарын окуп-үйрөнүүдө студенттердин – болочок адабият мугалимдеринин кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, бекемдөөгө салым кошчу санат-насыят ырларын үйрөнүүгө басым жасалат.

Айтмакчы, бакалавриат программасын өз адистиги – филология, филологиялык билим берүү багыттары боюнча өздөштүргөн бүтүрүүчү төмөндөгү кесиптик компетенцияларга ээ болушу зарыл:

жалпы кесиптик:

- өзүнүн болочок кесибинин социалдык маанилүүлүгүн аңдап-билет, кесиптик ишмердүүлүктү жүзөгө ашырууга бардык мүмкүнчүлүгү менен умтулат (ЖКК-1);
- кесиптик кесипкөй маданияттын негиздерине ээлик кылат (ЖКК-2);
- өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнүн натыйжалары үчүн жооп берүүгө жөндөмдүү (ЖКК-3);
- кесиптик жана социалдык жактан маанилүү тексттерди даярдоого жана оңдоп-түзөтүүгө жөндөмдүү (ЖКК-4);
- өздөштүрүлгөн негизги предмет – кыргыз тилинин жана адабиятынын тарыхынын жана теориясынын негизги жоболору менен концепциялары, филологиялык анализ жана тексттин интерпретациясы, филологиянын абалы жана перспективалары жөнүндө билимин көрсөтүүгө жөндөмдүү (ЖКК-5);
- заманбап маалымат технологияларын жана салттуу усулдарды колдонуу менен тилдик жана адабият фактыларын жыйноонун жана анализ жүргүзүүнүн базалык ыктарына ээ (ЖКК-6);
- илимий-изилдөө ишмердүүлүгү:
- үйрөнүлгөн негизги предмет – кыргыз тилинин жана адабиятынын теориясы жана тарыхы, филологиялык анализ жана текстти интерпретациялоо жаатында алган билимдерин

өзүнүн илимий-изилдөө ишмердүүлүгүндө колдонууга жөндөмдүү (КК-1);

- ар тараптуу аргументтештирилип бүтүм чыгарылган филологиялык билимдин ык-амалдарынын негизинде илимий жетекчинин көзөмөлүндө, ошондой эле өз алдынча да изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жөндөмдүү (КК-2);

- илимий обзор, аннотация даярдоону, изилдөөнүн тематикасына жараша библиография жана реферат түзүүнү, негизги библиографиялык булакты жана издөө системасын билет (КК-3);

- илимий дискуссияларга илимий докладдар, маалыматтар менен катышууга, изилдөөнүн материалдарын оозеки, жазуу жана виртуалдык (маалымат торчолоруна жайгаштыруу) түрүндө бере билүүгө жөндөмдүү (КК-4);

педагогикалык ишмердүүлүк:

- жалпы жана атайын орто билим берүү мекемелеринде кыргыз тили жана адабиятынан сабак берет жана класстан тышкары иштерди жүргүзө алат (КК-5);

- колдонуудагы усулдардын негизинде күндөгү сабактарды жана класстан тышкаркы иш-чараларды өткөрүү үчүн окуу-усулдук материалдарды даярдоого жөндөмдүү (КК-6);

- базалык жана элективдик курстардын окуу программаларын жалпы орто билим берүү мекемелеринде ишке ашыра билет (КК-7);

- окуучуларга филологиялык билимдерди жайылтуу жана жалпыга түшүнүктүү кылуу, алар менен тарбия иштерин алып баруу жаатында даярдыгы бар (КК-8);

- жалпы орто билим берүү мекемесинин окуу-тарбиялык процессинин сапаттуулугун камсыз кылууда заманбап методикаларды жана технологияларды колдоно алат (КК-9);

долбоордук ишмердүүлүк:

- билим берүү жана маданий агартуу мекемелеринде. социалдык-педагогикалык, гуманитардык-уюштуруучулук, китеп чыгаруу, массмедиялык жана коммуникация чөйрөлөрүндө ар түрдүү долбоорлорду иштеп чыгууга жана аларды

практикала жүзөгө ашырууга катыша алат (КК-10);

маданий-агартуучулук ишмердүүлүк:

- заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен мектеп окуучулары, ошондой эле калктын ар кыл түрдүү категориялары үчүн маданий-агартуучулук программаларды иштеп чыгат жана ишке ашыра алат (КК-11);

уюштуруучулук-башкаруучулук ишмердүүлүк:

- өз алдынчалуу кесиптик эмгек процессин уюштура алат; кесиптик жааматтарда иштей билет; жогоруда аталган кесиптик ишмердүүлүктөрдүн бардык түрлөрү боюнча алардын жааматтарынын иштерин тийиштүү материалдар менен камсыз кылат (КК-12).

Бул аталган кесиптик компетенцияларды көңүлгө алуу менен, ЖОЖдун бүтүрүүчүсүнүн компетенттүүлүгүн төмөндөгүдөй негизги беш курамдык бөлүктөн турган категория катары карасак болчудай:

- аткарылчу милдеттердин жана проблемалардын маани-маңызын тереңден түшүнүү;

- тармакка тийиштүү тажрыйбаларды билүү, мыкты жетишкендиктерге жигердүү ээлик кылуу;

- өтүү орду жана убактысынын айкын жагдай-шарттарына карай адекваттуу иш-аракеттердин каражаттарын жана ык-амалдарын иргеп тандай алуу;

- жетишилген натыйжалар үчүн жооптуулугун сезип-туюнуу;

- өзүнүн жаңылыштыктарынан үйрөнүү жана максаттарга жетишүү процессинде оңдоолорду киргизе алуу жөндөмдүүлүктөрү.

Жалпы жана кесипкөй маданияттын жогорку деңгээли, методология, педагогика жаатындагы фундаменталдык билимдер, билим берүүдөгү педагогикалык проблемаларды системалуу көрүү билгичтиги менен компетенттүү бүтүрүүчүнү – эртеңки окутуучу адисти даярдоо болочок адабият мугалиминде чыгармачылык педагогикалык ишмердүүлүктүн жекече стилин түзүп калыптандырууга жана өнүктүрүп өркүндөтүүгө

багытталган.

Филолог-окутуучу адистигине даярдалып жаткан ЖОЖдун бүтүрүүчүсүнүн жазгыч акындардын чыгармачылыгынын материалдары негизинде «кесиптик компетенттүүлүгүн түзүп калыптандыруу төмөндөгүдөй үч башка багыттарда жүзөгө ашырылат:

а) ишмердүүлүктүн бүткүл системасын, анын функцияларын жана иерархиялык курулушун өзгөртүү (тийиштүү көндүмдөрдү иштеп чыгуу, ишмердүүлүктү аткаруунун атайын ык-амалдарын өнүктүрүү);

б) субъекттин инсандыгын өзгөртүү (моторикасы, кеби, баарлашуу формалары, эмоционалдуулук, көңүл буруу, эс тутум, ой жүгүртүү, эмоционалдуу-эргтүү чөйрө);

в) субъекттин объектке карата ишмердүүлүгүнө байланыштуу тийиштүү курамдык бөлүктөрүнүн орнотулушун өзгөртүү (объектке – жазгыч акындардын чыгармаларын үйрөнүүгө карата кызыгуунун болушу, анын маанилүүлүгүн аңдап таануу, объектке таасир этүүдөгү өзүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрүн таанып-билүү)» [2. 103].

Кесиптик компетенттүүлүк – бул филолог-окутуучу адистигин алууга талаптанган бүтүрүүчүнүн билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө жана да кесиптик чеберчиликтин башка да курамдык бөлүктөрүнө: кесипкөйлүк жөндөмдүүлүктөргө жана инсандын кесипкөйлүк маанилүү сапаттарына ээлик кылуу деңгээлин кошуп камтуучу интегративдик сапаты. Кесиптик компетенттүүлүктүн түзүмүндө инсандык маани-маңызды атайын бөлүп көрсөтсө болчудай, себеби кесипкөйлүк милдеттерди чечмелөө процесси маани-маңыздык түзүлүнү көңүлгө алат, ал өз кезегинде ойлонуу ишмердүүлүгүнүн жүрүшүнө жана кабыл алынган чечимдин жемиштүүлүгүнө, кесипкөйлүк баалуулуктардын жекелештирилүүсүнө олуттуу таасирин тийгизет, бул болочок мектеп мугалимине кесиптик ой жүгүртүүнүн жаңы сапаттык деңгээлине көтөрүлүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эртеңки адабият мугалиминин кесиптик

компетенттүүлүгү анын методологиялык, атайын жана психологиялык-педагогикалык даярдыгынын биримдиги менен аныкталат. Мында методология даяр жооптордун топтому болуп эсептелинбейт, бул – диалектикалык таанып-билүүнүн жана да анык болууну, илимий, социалдык жана кесиптик ой жүгүртүүнүн мыйзамдарын өзгөртүп түзүүнүн эң бир кылдат аспабы. Ушунда чечүүчү мааниге жеке эле билимдердин көлөмү эмес, ошондой эле алардын тактыгы, системалуулугу, кыймылдуулугу да ээ болот. Билимдердин максимуму эмес, алардын мобилдүүлүгү жана башкарылгандыгы, мектеп шарттарына ийкемдүү ылайыкталгандыгы жаш адистин педагогикалык анык болууга, биздин мисалыбызда, жазгыч акындардын: Молдо Нияздын, Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун чыгармаларын орто мектептин X классында окутуу ишин алып барууга жарактуулугун арттырат.

Жогорку кесиптик билим берүүнүн жаңы стандарттары эртеңки мугалим студенттерде кесиптик компетенттүүлүктү, дегеле компетенттүүлүктү түзүп-калыптандырууда көп варианттуулуктун болушун сунушташат, бул кайсы гана моделдеги педагогикалык процессте болбосун, тандап алуу, жаңысын түзүү мүмкүнчүлүгүн берет. Андыктан окутуучу студент-бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенттүүлүгүн арттырууда колдонулчу заманбап инновациялык технологияларда туура багыт ала билүүсү бөтөнчө зарыл.

Белгилүү болгондой, жогорку кесиптик билим берүүнүн (ЖКБ) бакалаврларды, магистрлерди даярдоо боюнча негизги окуу программасынын (НОП) талаптарына ылайык бардык багыт-адистиктердин бүтүрүүчүлөрү МКТ (маалыматтык коммуникациялык технологиялар) жана ММС (медиа-маалыматтык сабаттуулук) жаатындагы төмөндөгүдөй кесиптик компетенттүүлүктөргө ээ болуулары тийиш:

- фундаменталдык билим компьютердик билимдин негизин түзөрүн аңдап-түшүнүү;
- маалыматты контексттик түрдө иштеп чыгуу;

- Интернет тармагындагы электрондук китепканалардан, илимий жур-налдардан илимий-усулдук маалыматтарды таап пайдалануу;
- долбоорлорду иштеп чыгууда маалыматтык технологияларды колдоно билүү;
- өз алдынча максатты аныктап, фундаменталдык жана колдонмо (прикладдык) илимий изилдөөлөрдүн милдеттерин так белгилей алуу жана да ата мекендик жана чет өлкөлүк тажрыйбаларды пайдаланып, заманбап аппаратуралардын, жабдыктардын, маалыматтык техноло-гиялардын жардамы менен ал милдеттерди жүзөгө ашыруу;
- компьютердик техниканы билип, жаңы аппаратуралар менен иштөөгө жөндөмдүүлүгү, ар түрдүү булактардан маалымат алып, глобалдык компьютердик тармактардагы маалыматтар менен иштей алуу, кесипкөйлүк маселелерди чечүүдө заманбап маалыматтык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу [4. 14–15].

Болочок мектеп мугалими студенттерде кесиптик компетенцияларды түзүп-калыптандыруу татаал гана эмес, жоопкерчиликтүү дагы экени анык, себеби мында терең таанып-билүүчүлүк процесстер, социалдык эреже-түзүмдөр аракетке киргизилген болот. Бүтүрүүчүнүн кесиптик компетенцияларын кесиптик циклдердин окутуучулары гана эмес, ошондой эле жалпы билим берүүчүлүк циклдердин окутуучулары да түзүп калыптандырышат, бул, жогоруда белгилеп кеткендей, билим берүүчүлүк

процесстин интеграциялануусун камсыз кылат. Демек, студенттерде жазгыч акындардын чыгармаларын окутуп-үйрөтүү процессинде кесиптик компетенттүүлүктөрдүн ийгиликтүү түзүлүп-калыптандырылуусу окутуучунун кесиптик даярдыгынын денгээлине, кесиптик компетенттүүлүктөрүнүн терең мазмундуулугуна, кынтыксыздыгына жана аны орду менен жүзөгө ашыра билүү жөндөмдүүлүктөрүнө байланыштуу экени талашсыз.

Жыйынтыктасак, жогорку кесиптик билим берүү системасы, биздин мисалыбызда, ЖОЖдун филология, филологиялык билим берүү багыттары болочок адисти – жалпы орто билим берүү мекемелери үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалимдерин окутуп калыптандырып, аларды болочок кесиптик кесиптик ишмердүүлүккө даярдайт. Заманбап адис ээ болушу зарыл сапаттардын татаал топтомун бирдиктүү, иретке салынган система иштеп чыга алат, ушунда бардык оң көрүнүштөр колдонууга алынат, тактап айтканда, демейки салттуу окутууга учурдагы билим берүү системасынын мүчүлүштүктөрүн оңдоп толуктоочу жаңы, сарамжалдуу мамилелер ишке киргизилет. Мындай демилгелүү аракеттер бүтүрүүчүнүн – эртеңки мектеп мугалиминин компетенттүүлүктөрүн жазгыч акындардын чыгармаларын компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун жүрүшүндө түзүп калыптандыруу ишине тийиштүү өз салымдарын кошору анык демекчибиз.

Пайданылган адабияттар:

1. Байгазиев С. Нурмолдо –XIX кылымдын тунгуч агартуучусу // «Адеп» журналы. – 2012. – № 10. – 8–10-б.
2. Занина Л.В., Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. – Ростов на Дону, 2003. – 288 с.
3. Койлубаев К. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо). Окуу куралы. – Каракол, 2010. – 98 б.
4. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасына санариптик билим берүүнү киргизүү боюнча методикалык колдонмо. – Б., 2020. – 38 б.
5. Молдо Багыш Сарыбай уулу. Абак дептери. – Б.: Акыл, 1998. – 262 б.

6. Садык Алахан (Тиллебаев Садык Алаханович). Беш молдо (Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш). Илимий портреттер. – Б., 2004. – 186 б.
7. Саманчин Т. Кылыч – жазуучу акын. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948. – 132 б.
8. Сооронов О. «Абак дептерине» алгы сөз. Китепте: Молдо Багыш Сарыбай уулу. Абак дептери. – Б.: Акыл, 1998. – 12–34-б.
9. Турдугулов А. Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу. Окуу куралы. – Б.: Кыргызстан–Сорос фонду, 1996. – 198 б.

Молдомамытова Гүлзада,
И.Арабаев атындагы КМУнун ага окутуучусу

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Молдомамытова Гүлзада,
старший преподаватель КГУ имени И.Арабаева

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ

Moldomamytova Gulzada,
senior lecturer of I. Arabaev KSU

PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE KYRGYZ LANGUAGE AND FEATURES OF THEIR USE

Аннотация: Туруктуу сөз айкаштары деп аталган сөздөр тарыхый жактан алганда узакка созулган фразеологизмге айлануу процессин башынан өткөргөнү үчүн убакыт ичинде көптөгөн олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ошондуктан бир канча сөз биригип келип бир бүтүн маанини берген туруктуу сөз айкаштарынын пайда болушун тарыхый окуя десек жаңылышпайбыз.

Бул эмгекте кыргыз тилиндеги ойду өзгөчө туюндуруучу фразеологизмдер, алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү, сөз айкаштары жана макал-лакаптар менен болгон окшош жана айырмачылыктары тууралуу изилдөө иши жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: фразеологизм, сөз айкаштары, туруктуу сөз айкаштары, кыргыз тили, фразеологизмдердин мааниси, фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрү.

Аннотация: Слова в устойчивых словосочетаниях долгое время подвергались значительным изменениям, поскольку они испытали процесс превращения в идиомы. Поэтому, не будет ошибкой назвать историческим событием формирование регулярных выражений, которые объединяют несколько слов для придания единого значения.

В данной статье исследуются сходства и различия фразеологизмов кыргызского языка и особенности их употребления.

Ключевые слова: фразеология, словосочетания, регулярные выражения, кыргызский язык, значение фразеологии, особенности фразеологии.

Abstract: Words in stable phrases have been undergoing significant changes for a long time, since they have experienced the process of becoming idioms. Therefore, it would not be a mistake to call the formation of regular expressions that combine several words to give a single meaning a historical event.

This article examines the similarities and differences of phraseological units of the Kyrgyz language and the peculiarities of their use.

Keywords: phraseology, phrases, regular expressions, Kyrgyz language, meaning of phraseology, features of phraseology.

Кыргыз тилинде фразеологизмдер: фразеологиялык бирдик, фразеологиялык ширешме, фразеологиялык айкалыш жана фразеологизм сыяктуу бир канча термин менен берилет.

Кыргыз тилинде фразеологизмдер жөнүндөгү алгачкы эмгектер 1956-жылдан баштап жасала баштаган. Белгилүү тилчи Ж. Шүкүров 1956-жылы жазган макаласында фразеологизмдерди

алгачкы болуп изилдөө темасы катары алып изилдеген. Албетте бул темада эмгек жараткан К. К. Юдахин, Б. Керимжанова, Ф. К. Коновалов сыяктуу тилчилерди да унутпашыбыз керек. Ж. Шүкүров фразеологизмдерди өтө кылдат изилдеген олуттуу эмгек жок экенин баса белгилеп, бул тема кыргыз лингвистикасынын актуалдуу маселеси экенин белгилеген. Мындан тышкары ал туруктуу сөз айкаштарынын фразеологизмге айлануу процессинде дуушар болгон маанилүү өзгөрүүлөрдү кылдат изилдеген эмгектер жасалып жатканын белгилеп, фразеологизмдерди жаратуу жолдорун аргумент катары көрсөткөн¹.

Ж. Шүкүров жана башка айрым кыргыз тилчилери фразеологизмдерди төмөнкүдөй классификациялашкан²:

а) Салыштырма, метафора жолу менен пайда болгон фразеологизмдер:

«башына күн туугандай», «оозунан түшө калгандай», «төбөсү көккө жеткендей», «иттин мурдунан түшө калгандай».

б) Айлана-чөйрөдөгү конкреттүү нерселерди жана объекттерди, карама-каршы түшүнүктөрдү салыштыруу жолу менен пайда болгон фразеологизмдер:

«кары дебей, жаш дебей», «оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу», «балык эмес, эт эмес» ж.б.

в) Туруктуу сөз айкаштарынын жандуулугу, түстүүлүгү, алардын фразеологизмге айланышын камсыз кылат: «оозунан түтүн чыгуу», «мээсине чай кайнатуу», «көз кыйыгын жиберүү».

д) Лингвистикалык котормо аркылуу жасалган фразеологизмдер: «бир ок менен эки коёнду өлтүрүү», «Американы ачуу».

е) Эвфемизм сөздөрү аркылуу пайда болгон фразеологизмдер: «от менен кирип, күл менен чыгуу».

¹Güngör, Ahmet (2003), Kırgızca Türkçe'de 'Baş' Sözcüğüne Diğer Organ Adlarıyla Oluşan Deyimlerin Karşılaştırılması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan Milli Üniversitesi, Bışkek

²Шүкүров, Ж. (), Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө, Академия Наук Киргизской ССР, Труды Института Языка и Литературы, 29-36 б.

ж) Адамдардын дене-мүчө аттарынын жардамы менен да фразеологизмдер пайда болот: көз, баш, тиш, бет: «көз салуу».

з) Ар кандай кесипке, оюнга же жагдайга байланыштуу да келип чыгат: «көк башы», «жүз көрүшүү», «көз таңмай».

и) Айрым фразеологизмдер салт-санаага, ишенимдерге жана үрп-адаттарга негизделген: «көз баштык, чөп ооз», «жез тумшук».

Окумуштуу Ж. Шүкүров макал-лакаптар менен фразеологизмдердин жалпы жактарына жана айырмачылыктарына да токтолгон. Анын айтымында, экөөнүн окшоштуктары:

- 1) Макал-лакаптар да, фразеологизмдер да туруктуу сөз айкаштарынан турат.
- 2) Экөө тең айтылып жаткан ойду кооздоп, көркөмдөп берет.

Фразеологизмдерди макал-лакаптардан айырмалап турган өзгөчөлүктөр:

- 1) Фразеологизмдер контекстте гана толук мааниге жана лексика-семантикалык касиетке ээ болот. Мисалы: *таянган тоосу бийик*: белгилүү бир адам үчүн гана колдонулуп жатат жана маанисин контексттен гана аныктоого болот. Ал эми макал, бүткөн бир ойду билдирген сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнө ээ, коммуникативдик функцияны аткарат, башкача айтканда, белгилүү бир ойду аягына чейин толугу менен баяндайт: “*Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет*”.
- 2) Көпчүлүк фразеологизмдер составындагы сөздөрдүн маанилерине жараша түзүлбөйт. Мисалы: *колу ачык*.
- 3) Фразеологизмдер морфологиялык жана синтаксистик белгилерин өзгөртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ: “*сызга отуруп калдым (калдың, калды ж.б.)*», ал эми макалдарда мындай өзгөртүү киргизүү мүмкүн эмес.
- 4) Фразеологизмдеги сөздөр өзүнүн баштапкы лексикалык маанисин жоготот. Мисалы: “ит” сөзүнүн мааниси төмөнкү

фразеологизмде баштапкы маанисин жоготкон: *«Айылда Асан ит кууп жүрөт»* (бекер, кылар иши жок, жалкоолонуп жүрөт маанисинде). Ал эми макал-лакапты түзгөн сөздөр номинативдик функциясын аткарат: *“Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген. Күчтүү болсоң жердей бол, чыдап баарын көтөргөн»*³.

Ж. Шүкүров, сөз айкаштары менен фразеологизмдердин окшоштуктары жана айырмачылыктары жөнүндө мындай дейт: Сөз айкаштарында көркөмдөп сүрөттөө, өтмө маани жок, бул өзгөчөлүктөр фразеологизмдерге гана таандык. Аларды башка тилге которууда сөзмө сөз которуп берүү мүмкүн эмес. Ошондуктан Шүкүров, фразеологизмдерди башка тилге которуп жатканда сөзмө сөз которбостон, ошол тилдеги окшош маанини берген фразеологизмди колдонуу туура деген пикирин билдирген.

Ошентип жогорудагы маалыматтарга таянып фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрү деп төмөнкүлөрдү айтсак болот:

- өндүрүмдүүлүгү, тилде даяр каражат катары колдонулушу
- эки же андан ашык сөздөрдөн турушу
- семантикалык бүтүндүккө ээ болушу
- сүйлөмгө жандуу, көркөм маанини кошушу

Негизи эле фразеологизмдер менен байланышкан бардык маселелердин толук жана ачык-айкын чечилиши дагы көптөгөн изилдөөлөрдү талап кылат. Акыркы убактарда аларды фразеологиялык-лексикографиялык жактан алып изилдөө иштери жүргүзүлүүдө. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер тууралуу илимий макалалар 1972-жылдан тарта кыргыз тилчилер тарабынан жазылып келе жатат. Фразеологизмдер тууралуу кыргыз тилинде олуттуу эмгек жараткандар деп төмөнкүлөрдү айтсак болот: Жүзөкан Осмонова⁴,

Кадыралы Конкобаев, Шералы Жапаров⁵, Раимжан Эгембердиев⁶. Бул эмгектердин ар биринде сөз айкаштарына, фразеологизмдерге, алардын функцияларына кенен токтолуп, кылдат изилденген, ошону менен катар эле тилибиздеги фразеологизмдер тууралуу маалыматтардын көбөйүүсүнө өбөлгө түзүп, тилибиздин өнүгүүсүнө өз салымдарын кошкон десек жаңылышпайбыз.

³Шүкүров, Ж. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө, Академия Наук Киргизской ССР, Труды Института Языка и Литературы. 31. 29 б.

⁴Осмонова Жүзөкан, Кыргыз тилиндеги идиомалар, Фрунзе, 1972.

⁵Жүзөкан Осмонова, Кадыралы Конкобаев, Шералы Жапаров,

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, Бишкек, 2001.

⁶Эгембердиев, Р., “Фразеологины XI класста окутуу”, “Мектеп”, Бишкек, 1992.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү, «Турар», Бишкек, 2016.

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров А. , Кыргыз тилинин синтаксиси, Фрунзе, 1979.
2. Güngör, Ahmet, Kırgızca ve Türkçe’de ‘Baş’ Sözcüğü ve Diğer Organ Adlarıyla Oluşan Deyimlerin Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan Milli Üniversitesi, Bişkek, 2003.
3. Осмонова Ж. , Кадыралы Конкобаев , Шералы Жапаров , Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, Бишкек, 2001.
4. Осмонова Ж. , Кыргыз тилиндеги идиомалар, Фрунзе, 1972
5. Турсунов А. , Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары, Фрунзе, 1976.
6. Эгембердиев Р., Фразеологияны XI класста окутуу. Бишкек, “Мектеп”, 1992.
7. Шүкүров, Ж., Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө, Академия Наук Киргизской ССР, Труды Института Языка и Литературы, 29-36

Дарманова Замира Акбаралиевна,

Бишкек мамлекеттик университетинин үзгүлтүксүз билим берүү

институтунун ага окутуучусу

И. РАЗЗАКОВДУН ЖАШТАРДЫ ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛООДОГУ РОЛУ

Дарманова Замира Акбаралиевна,

старший преподаватель Института непрерывного образования Бишкекского государственного

университета

РОЛЬ И. РАЗЗАКОВА В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Darmanova Zamira Akbaraliyeva

Senior Lecturer at the Institute of Continuing Education of Bishkek State University

THE ROLE OF I. RAZZAKOV IN THE PATRIOTIC EDUCATION OF YOUTH

Аннотация: Бул макалада белгилүү коомдук жана саясий ишмер, Кыргызстан КП БКнын 1950 – 61 - жылдардагы 1-катчысы, кыргыздын патриот уулу И. Раззаковдун Кыргызстандын экономикасынын, маданиятынын, илим-билиминин өнүгүүсүнө кошкон зор салымынын мисалында жаштарды патриоттуулукка тарбиялоо маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: Исхак Раззаков, коомдук жана саясий ишмер, патриоттуулукка тарбиялоо, экономиканын, маданияттын, илим-билимдин өсүшүнө кошкон салымы, эл агартуу комиссариаты, өкмөт башчысы, Кыргызстан КПБК, 1-секретарь, интеллектуалдык, ак кызмат өтөө, жетекчи, өмүр жолу, ишмердүүлүгү, үлгү болуу, жаштар.

Аннотация: В этой статье рассматриваются проблемы патриотического воспитания молодежи на примере жизни и деятельности известного общественного и политического деятеля, патриота кыргызского народа, 1 секретаря ЦК КП Кыргызстана 1950 - 61 гг. Исхака Раззакова, вложившего огромный вклад в развитие экономики, культуры, образования и науки Кыргызстана.

Ключевые слова: Исхак Раззаков, общественный и политический деятель, патриотическое воспитание, вклад в развитие экономики, культуры, науки и образования, комиссариат народного просвещения, глава правительства, ЦК КП Киргизии, 1 секретарь, интеллектуальный, преданно служить, руководитель, жизнь, деятельность, быть образцом, молодежь.

Annotation: This article examines the problems of patriotic education of young people on the example of the life and work of a famous politician, patriot of the Kyrgyz people, 1 Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kyrgyzstan 1950 - 61. Iskhak Razzakov, who made a huge contribution to the development of the economy, culture, education and science of Kyrgyzstan.

Keywords: Iskhak Razzakov, public and political figure, patriotic education, contribution to the development of the economy, culture, science and education, the commissariat of public education, chairman of the government, the Central Committee of the Communist Party of Kyrgyzstan, 1 secretary, intellectual, serve faithfully, leader, life, activities, be an example, youth.

Жаз да башка... Жел тийбесин, абайла
 Көпкө турбас, мобул турган сур булут,
 Бүт дартынды өз мойнума алайын,
 Сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журт!

(А. Осмонов)

Залкар акын Алыкул Осмонов жазгандай, Ата Журтунун ысык-суугуна күйүп, анын оор жүгүн, бут дартын өз мойнуна алууга даяр болуп, мекеним, элим деп жашаган, бүткүл өмүрүн, эмгегин эли-жерине арнаган патриот уул-кыздарыбыз эл ичинде арбын. Мына ошондой мекенчил, өмүрү өрнөк инсандарыбыздын бири – 1950-1961 – жылдары Кыргызстан компартиясынын биринчи катчысы болуп эмгектенип, республикабыздын өнөр жайынын, экономикасынын, маданиятынын, илим-билиминин өнүгүшүнө зор салымын кошкон Исхак Раззакович Раззаков.

Кыргыз элинин кемеңгер уулу И. Раззаков 1910-жылы азыркы Баткен областынын Лейлек районундагы Коросон айылында Сүлүктүдөгү көмүр кенинде эмгектенген карапайым жумушчу Берк уулу Раззактын үй бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Балалыгы өтө оор кырдаалга туш келип, үч жашында энесинен, сегиз жашында атасынан айрылган. Совет өкмөтү тарабынан ошол кезде жаңы гана уюшулган Тажикстандын Кожент шаарындагы “Драгами” жетим балдар үйүндө тарбияланган. Өспүрүм Исхактын окууга болгон зор ынтаасын байкаган тарбиячылары аны Ташкенттеги “Коммуна” аттуу жетим балдар мектеп-интернатына жиберип, ал жерде 1925-жылга чейин билим алган, андан ары билимин улантуу үчүн Самарканд агартуу институтуна жиберилген. Ал институтту ийгиликтүү аяктагандан кийин, Москва шаарындагы Крижижановский атындагы пландоо институтунда экономист-пландоочу адистиги боюнча билим алган. Институтту ийгиликтүү аяктагандан соң, Өзбек ССРнин мамлекеттик, партиялык кызматтарында эмгектенген.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Өзбекстандын Эл агартуу комиссариатын жетектеп, эвакуация болуп келген балдардын бирөөнү да көз

жаздымда калтырылбай балдар үйлөрүнө, мектеп-интернаттарга, багып алуучу үй бүлөлөргө жайгаштырган. Өзүнүн үй бүлөсү да Виктор Терещенко аттуу төрт жашар баланы багып алып, ага Эмил деп ысым ыйгарып, өзүнө каттатып алып, өз баласындай кам көргөн.

И. Раззаков Өзбекстандын эл агартуусуна илим-билим, маданиятынын өнүгүшүнө зор салым кошуп, мектептерде окуу-тарбия ишинин үзгүлтүксүз жүрүшүнө, жаш илимпоздордун даярдалышына, аспирантуранын өнүгүшүнө, басма иштеринин өркүндөшүнө көп көңүл бурган. Өзү дагы мамлекеттик ишмердүүлүгүн илим менен айкалыштырып, экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына ээ болгон.

Өзбекстан КП БКнын ошол учурдагы 1-катчысы Н. Мухитдинов И. Раззаков жөнүндө мындай эскерет: “И. Раззаковдун саясий портретине бир шилтем деп, өтө керек, татаал жана актуалдуу түшүнүктөрдүн тегерегинде карасак, “улуттук” жана “интернационалдык”, деген сөздөргө башкача маани беребиз. Мурда дагы ушул түшүнүктөрдүн тегерегинде көп талаш болуп келген, азыр деле бул сөздөрдү бардыгы туура түшүнө беришпейт.

Менин түшүнүгүмдө патриот деген ким? Өз камын ойлоп, салабаттуу басып, салмактуу жүргөн адам эмес. Чыныгы патриот өз элинин гана жыргалчылыгын ойлобостон, өз элинин, өз мекенинин патриоту болуш үчүн региондогу өлкөлөр менен да байланышын бекемдеп, чындоого бүт аракетин жумшап, өз элинин аброюн дүйнөлүк масштабга көтөрүш үчүн эмгектенет. Баарынан мурда дүйнөлүк коммуникацияны, эл аралык мамилени эске алуусу зарыл. И. Раззаков ушундай укурукту узакка таштаган адам эле”.

Боордош өлкөдө ишмердүүлүгү такшалып, бай тажрыйба топтогон И. Раззаков мекенине кайтып

келип, 1945-жылы Кыргыз өкмөтүнүн башчысы болуп дайындалып, 1950-жылы Кыргызстан КП БКнын 1-катчылыгына бекитилген.

Согуштан кийинки татаал мезгилдерде өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү, ири өнөр жай ишканаларын, завод-фабрикаларды, тоо-кен, нефть өндүрүшүн, айыл чарбасын өнүктүрүү, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият тармагын жолго коюу үчүн өз элинин патриот уулу катарында И. Раззаков күнү-түнү белсенип иштеди.

Натыйжада өнөр жайы, көмүр казып алуу, электр энергиясын иштеп чыгуу болуп көрбөгөндөй өскөн. Эмгекчилердин эмгек маянасы 2 эсеге жогорулаган. Бүтүндөй СССР боюнча пресс-подборщиктерди экспортко чыгарган Фрунзе заводу, Кызыл-Кыя, Сүлүктү шахталары, Лебединовка, Аламедин электр станциялары, Пржевальский ГЭСи, “Кыргызавтомаш” заводу, Оштогу электро-механикалык завод, Фрунзедеги бут кийим тигүү фабрикасы, ж.б., жалпысынан 20 дан ашуун ири өнөр жай ишканалары ишке киргизилип, өлкөбүздүн экономикасын өнүктүрүүгө зор салым кошуп баштаган.

Орто-Токой суу сактагычы, Чон-Чүй каналы курулуп баштап, ал эми кант кызылчасын өстүрүү боюнча республикабыз союзда биринчи орунга чыккан.

Орто-Токой суу сактагычы курулуп жатканда өзү ар дайым көзөмөлгө алып, анда иштеген жумушчуларга кам көрүп, ишке шыктандырып турган. Бул жөнүндө коомдук ишмер А.Савитахунов төмөнкүдөй эскерет:

“... Каска кийген И.Раззаков суу сактагычтын бардык туннелдерин кыдырып чыкты. Жумушчулар, адистер менен узак сүйлөштү. Ал, айрыкча, азыктүлүк, медициналык жана маданий жактан тейлөө маселелерине көбүрөөк токтоп, жумушчулардын өздөрүнөн сурап жатты.

Орто-Токойдон кийин Нарынга, андан ары Ат-Башы районуна бардык. Барган жеринде ал бардык деңгээлдеги жетекчилерди адамдардын турмушун оңого, элдүү пункттарга, андагы типтүү

үйлөрдүн салынышына көз салгыла, айдоо аянттарын кеңейткиле, малды асылдандырып, агротехнологиянын акыркы жетишкендиктерин өндүрүшкө киргизгиле,- деген сөздөрүн айтып жатты. И.Раззаков идеяга шыктандырып, адамдардын алдына тапшырмаларды коё билчү. Аны менен сүйлөшкөн адам, ким гана болбосун тоону томкоргонго даяр болоор эле”.

Эл агартуу, илим-билим тармагында да зор ийгиликтерге жетишип, Ош, Пржевальск, Жалал-Абад педагогикалык окуу жайлары ачылып, Кыргыз улуттук илимдер академиясы ишке киргизилген (буга чейин СССР илимдер академиясынын кыргыз филиалы катары иштеп келген). 1951-жылы “Мугалимдер газетасы” негизделип, 1952-жылы “Мектеп басмасы” ачылган, 1954-жылы “Илим” басмасы уюштурулган. Албетте, бул иштердин бардыгы “элим-жерим” деп талбай эмгектенген И. Раззаковдун жетекчилиги менен ишке ашкандыгы белгилүү.

Маданият, кыргыз адабияты жана искусствосунун өнүгүшүнө да зор салымын кошкон. 1955-жылы И. Раззаковдун колдосу менен кыргыз телекөрсөтүүсү түзүлүп, 1955-жылы архитектуралык жагынан улуттун сыймыгы болгон опера жана балет театры курулуп бүтүп, ишке берилген, 1958-жылы кыргыз рухунун туу чокусу болгон “Манас” үчилтигин чыгарттырган. СССР Эл артисти Асанкан Жумакматовдун: “И. Раззаков маданият дегенде, искусство дегенде ичкен ашын жерге кое койгон жетекчилерден эле”, – деген эскерүүсү анын бул тармактарга болгон мамилесин даана көрсөтүп тургансыйт. И.Раззаковдун жетекчилиги астында Москвада өткөрүлгөн Кыргыз маданиятынын жана искусствосунун II декадасы зор ийгиликке жетишкен. И.Раззаков өтө жөнөкөй, адамгерчилиги бийик жетекчи болгондуктан, искусство адамдары аны менен тең ата мамиледе болушкан. Кам көрүп, көзөмөлгө алып турган. 1-секретармын деп бой көтөрбөй, ыңгайы келгенде алар менен бирге ырдап, бийлеп да койгон учурлары болгон экен. Бул жөнүндө А.Жумакматов мындайча эскерет:

“1958- жылы Москвада 2-декада өтүп, биз орустардын өздөрү коё элек “Опричник” деген операны койдук. Өзгөчө кызыктуусу “Чолпон” балети болду. Башкы ролдо- Чолпонду Бүбүсара Бейшеналиева ойноду. Билет жетпей калып кире албагандар канча болду дейсиң, дегинкиси толук аншлаг болду. Ошондон кийин эле Б.Бейшеналиеваны “экинчи Уланова” деп атай турган болушту. Келгенден кийин биз “Борис Годунов”, “Ромео и Джульета” операларын ж.б. Орто Азияда биринчи болуп коюп жибердик. Белгилей кетүүчү нерсе биздин опера жана балет театрыбыз Орто Азия боюнча өзгөчө орунда эле. Мунун баарында И.Раззаковдун салымы бар болчу. Анткени, искусство адамдары менен мамилеси укмуштай жөнөкөй, ынак болчу. Мен, Б.Бейшеналиева, С.Кийизбаева ал кишинин үйүнө күндө эле кирип чыгып турчубуз. Андай-мындай банкеттерде, юбилейлерде мен биринчи секретарым деп чиренчү эмес. Өтө көңүлү ачык киши болгондуктан, тартынбастан элди айланып бийлеп, аябай музыка жандуу, эң сонун, укмуштай бийлечү. Эсимде, декадада Москвада ресторанында чоң банкет болгондо Бүбүсараны колдон ала коюп, залды айланып бийлеп, элдин баарынын ажарын ачып жиберген эле.

Кыргыз элинин патриот уулу катарында эне тилинин мамлекеттик деңгээлде өсүп – өнүгүүсүнө кам көргөн. Анын демилгеси менен 1958-жылы “Орус мектептеринин 3-10-класстарында кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндөгү” токтому кабыл алынган. Бирок бул токтомдун кабыл алынышы союздук жетекчилер тарабынан ашынган улутчулдук катары бааланып, Москванын кысымынан астында 1959-жылы бул токтомду алып салууга аргасыз болушкан. И.Раззаков көрөгөчтүк менен түптөп кеткен бул саамалык кийин гана, кыргыз тили мамлекеттик тил катары кабыл алынгандан кийин ишке ашырылып баштаган.

Балалыгы өтө оор кырдаалга туш келгендиктен болсо керек, ал балдар үчүн кам көрүп, бир чети улуттун келечегин ойлоп, генофондун

сактоо максатында (балдардын курсагы ток, ден соолугу чың болсо, улуттун да дени сак болот деген ойдо) “Республиканын мектеп окуучулары үчүн акысыз эртең мененки ысык тамакты уюштуруу” деген токтом кабыл алган. Анда 1958-жылдын 1-январынан тартып 1-7- класстардын окуучуларына акысыз ысык тамак берүү маселелери каралган. Бул токтом да кийинчирээк өз күчүн жоготуп, азыр гана ошол Раззаковдун баштап кеткен демилгеси кайра жандандырылып, башталгыч класстардын окуучуларына эртең менен акысыз тамак бериле баштады. Раззаковдун кыргыз эли үчүн, Мекени үчүн чын дилинен күйүп, элдин кызыкчылыгы үчүн кабыл алган чечимдери борбордогу жетекчилерге жакпай, ар түрдүү шылтоолор менен И.Раззаковду болушунча каралашып, акыры 1961- жылы 8-майда Кыргызстан КП БКнын VI пленумунда кызматтан алышкан. Ошондо Тянь-Шань обкомунун 2-секретары Усъянов Андрей күйүп-бышып, пленумдун катышуучуларына мындай деп кайрылган экен:

“– Жолдоштор ... Жолдош коммунисттер ... Эгер чындап сындаша келсек, баарыбыз эле сындан тышкары эмеспиз. Болуптур ... Раззаков баарына күнөлүү экен, жаман экен ... бирок, анын жакшы жагы да бар да? Толуп атат да? Эмне үчүн аны айтпайбыз?! Айткылачы, шыбыр-күбүр дароо токтоп, отургандар орду-ордунда жым болуп калган экен.

Усъянов сөзүн улайт:

–Жолдоштор, кызмат деген келет-кетет. Өмүр деген өтө-кетет ... Бирок, эл калат да, тарых калат да? Кимдин ким экенин ошондо биз эмес, мезгил өзү иргеп алып, өз ордуна коёт да?! Көзү ачык эмесмин, бирок көрүп турам... Раззаковду сындап аткан биздин сайда саныбыз калат, ал эми биз сындап аткан Раззаков тарыхта калат! Ишенип койгула!”

Раззаковдун эли үчүн, улут үчүн жасап кеткен иштери кыргыз журтчулугунун жүрөгүнөн түнөк таап, бүгүнкү күндө анын: “Коом деген сени менен мен. Сен таза болсон, мен таза болсом, коом да таза болот”, - деп айтып кеткен накыл сөзү элдик идеологияга айланып, келечек муунду тарбиялоодогу ураан катарында пайдаланылууда.

Бир эмес эки элге ак кызмат өтөп, өмүрү өткөн байсалдуу жолу жаштарды Мекенин сүйүп, ага өрнөк болгон кыргыз элинин патриот уулунун басып ак кызмат кылууга тарбиялоодо зор үлгү болмокчу.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бактыгулов Дж. С., Чокушев Б.Ч. История Республики Кыргызстан. Учебное пособие. Часть II, Бишкек – 1994 г.
2. Исхак Раззаков. Улуу инсан. Эскертүүлөр. Бишкек, “Учкун” мамконцерни, 1996
3. Кыргыз совет энциклопедиясы. Фрунзе, 1983
4. Самиева Ж. Бийик интеллектуалдуу жетекчи. Бишкек, 2012
5. Табышалиев С., Табышалиева А. Исхак Раззаков. Штрихи к портрету. Бишкек, “Кыргызстан”, 1995

АДАБИЯТ ТААНУУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDIES

Садыров Муратбек Тентиевич,

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун

ага илимий кызматкери, ф.и.к.

(Бишкек, Кыргызстан)

КЫРГЫЗ АДАБИЙ СЫН ТААНУУНУН ТҮПТӨЛҮШҮ ЖАНА КАЛЫПТАНЫШЫ

Садыров Муратбек Тентиевич,

к.ф.н., старший научный сотрудник

Института Языка и литературы НАН КР

(Бишкек, Кыргызстан)

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО КРИТИКОВЕДЕНИЯ

Sadyrov Muratbek Tentievich,

Ph.D., Senior Researcher

Institute of Language and Literature of NAS KR

(Bishkek, Kyrgyzstan)

THE EMERGENCE AND FORMATION OF KYRGYZ LITERARY CRITICISM

Аннотация: Макалада, кыргыз адабият таануунун сынынын телчигип жана пайда болушу өзүнүн илим таануучулук узак процессине, башкача айтканда, элдик фольклордук чыгармачылыктан азыктанып, өзүнүн профессионалдык адабий сынга чейинки өнүгүп өсүп отурган көркөм-эстетикалык тенденциясы каралат.

Кыргыз адабий сын таануусунун илимий предметинин элдик фольклордон тамыр алып өнүгүүгө ээ болгондугу жана жалпы эле кыргыз адабият сынынын тарыхына кайрылуу, XX кылымдын 80-90-жылдарына туура келип, бул багытта жазылган К.Даутовдун, К.Байжигитовдун бир катар эмгектери тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз, илимтаануу, адабияттаануу, сынтаануу, адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, эстетика, фольклор, жазма адабият, адабий сын ж.б.

Аннотация: В статье исследуется возникновение и становление кыргызской литературной критики в ее длительном научном процессе, то есть растущая художественно-эстетическая тенденция, подпитываемая фольклором и собственной профессиональной литературной критикой.

Мы расскажем о развитии научной тематики кыргызской литературной критики на основе фольклора и истории кыргызской литературной критики в целом, о ряде произведений, написанных в этом направлении К. Даутовым, К.Байжигитовым, которые относятся к 80-х и 90-е годы XX века.

Ключевые слова: Кыргызский, наука, литература, критика, литературные источники, сравнительная литература, эстетика, фольклор, письменная литература, литературная критика и др.

Abstract: *The article examines the emergence and formation of Kyrgyz literary criticism in its long-term scientific process, that is, a growing artistic and aesthetic tendency, fueled by folklore and its own professional literary criticism.*

We will talk about the development of scientific topics of Kyrgyz literary criticism based on folklore and the history of Kyrgyz literary criticism in general, about a number of works written in this direction by K. Dautov, K. Bayzhigitov, which belong to the 80s and 90s of the XX.

Key words: *Kyrgyz, science, literature, criticism, literary sources, comparative literature, aesthetics, folklore, written literature, literary criticism, etc.*

Кыргыз адабий сыны адабияттын тарыхы менен дайыма кадамдаш жашап, кезегинде аны менен эриш-аркак калыптанып келген адабият таануунун негизги предмети болуп саналат. М.И.Богданованын кол жазмалар фондунда сакталып турган «Теория литературы» [Богданова М.И. Теория литературы / УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1294] деген эмгегинде кыргыз адабият таануусунун адабият тарыхы, адабият сыны, адабият теориясы предметтерине жана историография, текстология жана библиография сыяктуу кошумча дисциплиналарына алгачкылардан болуп пикирин билдирген. «Адабият тарыхы менен адабият сынынын ортосунда ачык чек болбогону менен да алардын ар кайсынысынын өздөрүнө ылайык белгилерине карай экиге бөлөбүз. Кандайдыр бир жазуучунун чыгармачылыгынын баасын жана кемчилигин текшерген статьяны (макаланы – астын сызган – С.М.) сынга жаткырабыз, ал эми анын тарыхый-адабий процессин текшерген макаланы адабият тарыхына жаткырабыз...» [1, 3-б.]. Кыргыз адабият таануусунун жаңыдан гана калыптанып жаткан мезгилинде жазылган бул кыскача аныктамадан байкалып тургандай, кыргыз адабиятынын тарыхына жана сынына карата алгачкы макалалар гана жазылып, алардын негизинде М.Богданова кыргыз адабият таануусунун негизги жана кошумча предметтерине карата алгачкы аныктама берген.

Кыргыз адабият таануусунун адабий сынынын пайда болушу жана калыптанышы маселелеринин илимий-теориялык негиздерине жана

анын тарыхына кайрылуудан мурда, анын предметин тактап алуу зарылчылыгы пайда болот. Бул жерден дароо көңүл бура турган маселе, адабий сындын адабият таануунун предметине тиешелүүлүгү же тиешелүү эместиги боюнча көз караштардын тегерегиндеги суроого жооп алуу да маанилүү. «Кеп кыргыз адабиятчылары жана сынчылары адабият таануунун структуралык табиятын, анын бөлүмдөрү менен тармактарынын милдетин, максатын алардагы айырмачылыктар менен жалпылыктарын кандайча түшүнгөндүгү жана түшүндүргөнү жөнүндө бара жатат. Маселени мына ушул ыңгайдан туруп караганыбызда адабият илиминин структурасы өтө эле жөнөкөйлөштүрүлүп, атүгүл кай бир учурда примитивдештирилип каралгандыгы көзгө урунат... Тагыраак айтканыбызда, бул маселеге кайрылган жергиликтүү адистерибиз адабият таануу негизинен адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны өндүү тармактардан жана бөлүмдөрдөн куралат, алар өз ара байланышта жашайт деген жалпыга эчактан белгилүү чындыкты дембе-дем кайталоодон арыла албаптыр» [2, 8-9-бб.] – деп, кыргыз адабият таануучулары тарабынан анын кошумча дисциплиналарынын көбүнесе этибарга алынбагандыгын белгилеп келип: «Көркөм адабиятты түрдүү тараптан ар башкача өңүттө кароо өз-өзүнчө мамиле жасоо менен аңдаштырууга болот. Адабий булак таануу, адабий археология, историография, адабий библиография, салыштырма адабият таануу, ыр таануу анын негизги тармактарына жатат деп эсептейт» [3, 9-б.] – деп, орустун улуу адабият окумуштуусу Д.С.Лихачевдун

пикирине таянып, ага шилтеме жасайт: «И вот на что следует обратить серьезное внимание. Чем специальнее дисциплина, изучающая ту или иную область литературы, тем она точнее и требует более серьезной методической подготовки специалиста» [4, 9-10-бб.].

Кыргыз адабият таануунун сынынын тарыхына көз чаптырганыбызда, адабий сындын телчигип жана пайда болушу өзүнүн илим таануучулук узак процессине, башкача айтканда, элдик фольклордук чыгармачылыктан азыктанып, өзүнүн профессионалдык адабий сынга чейинки өнүгүп өсүп отурган көркөм-эстетикалык тенденциясына ээ десек болот.

«Көркөм сөз өнөрүнүн фольклор, акындар поэзиясы жана жазма адабият сындуу үч формасы бул тарыхый-эстетикалык кыймылдын үч башка деңгээли гана эмес, ошол эле учурда адабият жолундагы элестердин, көз караштардын, сынчыл ой жүгүртүүнүн да үч башка тепкичи деп айтууга болот... Анткени элдик оозеки чыгармачылыкта калк тарабынан жана ырчылар поэзиясында айрым таланттуу чыгармачыл инсандардын демилгесинен улам иштелип чыккан көөнөргүс салттарысыз азыркы кыргыз адабият таануубуздун жана адабий сындын башатын толук кандуу элестетүүгө болбойт» [5, 6-б.] – деп, адабиятчы К.Байжигитов, өзүнүн көркөм практикасы менен бир бүтүндүктө жашап келген элдик эстетикалык сынчыл ойлордун ээлеген ордун белгилеп келип: «Фольклордук мурастардын эстетикалык дүйнөсүн, ички маңызын, көркөмдүк функцияларын адабий илим жана сындын генезиси менен байланыштырып караганыбызда бир кыйла кызыктуу жана олуттуу көрүнүштөргө туш болобуз. Анткени анда ириде сөз өнөрүн таануунун, сынчыл-практикалык жактан аңдоонун түйүлдүгү жатат...» [6, 8-б.] – деп жазат.

Кыргыз адабий сын таануусунун илимий предметинин элдик фольклордон тамыр алып өнүгүүгө ээ болгондугу жана жалпы эле кыргыз адабият сынынын тарыхына кайрылуу, XX кылымдын 80-90-жылдарына туура келип, бул

багытта К.Байжигитовдордун «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006), «Башталуу» (2007), К.Даутовдун «Адабий сын кантип жаралган?» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), «Доорлор чындыгы көркөм адабиятта» (2016) жана башка эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Аталган эмгектердин кыргыз адабий сын таануусунун тарыхындагы ордуна кайрылып келип К.Даутов минтип жазат: «Адабий сыныбыздын өмүр жолун изилдеп көрүүгө арналган негизги эмгектердин ичинен беш-алтоону бөлүп көрсөтсө болот. Алар Күмөн Рысалиевдин «Кыргыз совет адабий сынынын калыптанышы жана өнүгүшү» (1971) аттуу кандидаттык диссертациясы менен авторефераты. Т.Аскаровдун «Сындын бийик призванияси» деген брошюрасы (1972), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы изденүүлөр» - кандидаттык диссертация, авторефераты (1981). А.Эркебаевдин «Сын жана сынчылар» аттуу макалалар жыйнагы. А.Садыков аспиранты М.Жаңыбаева менен авторлош болуп чыгарган «Кыргыз адабий сынынын очерки», Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту чыгарган «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны». Ошондой эле менин «Адабий сын кантип жаралган?» аттуу монографиям. Анан А.Салиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Бобулов, М.Борбугулов, К.Укаев, С.Жигитов, Ш.Үмөталиевдердин бирин-экин обзордук макалалары менен айрым рецензияларын белгилеп кетсек болот» [7, 5-6-бб.].

К.Даутов «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) аттуу эмгегинде кыргыз адабий сын таануусунда жазылган жогоруда аталган эмгектердин ар бирине баа берип келип, сөзүнүн жыйынтыгында К.Байжигитовдун соңку жылдарда жарык көргөн эмгектерине кайрылып: «К.Байжигитовдун кыргыз адабий сыны боюнча жазгандары баштан аяк олуттуу түзөтүүлөргө муктаж

экендигин атайын басма бетине айтып чыккамын. Андагы олуттуу өксүктөрдүн кыйласы кийин баштадан иштелип, «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006), «Башталуу» (2007) аттуу эмгектеринде кошумча оңдолуп, көбү өз ордун тапканын билдире кетүүгө тийишпи» [8, 11-б.] – деп жазат.

Албетте бир чыгармага же кайсы бир акын-жазуучунун чыгармачылыгына негизделип калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгон адабий сындын адабият таануучулук маселелеринин тарыхый процессин ачып берүү биринчи кезекте келип, илимий-изилдөө иштеринин бул тармагындагы зор изденүүлөрдү жана чоң жоопкерчиликти талап кылары белгилүү. Жөнөкөй сөз менен айтканда, адабий сындын тарыхы боюнча иш алып барууда жана анын илимий-теориялык маселелери тууралуу кеп кылууда, кезегинде бул тармактагы профессионалдык даярдыгы бар адистердин болушу зарыл. Бул сыяктуу сындык процесстин элдик адабий-чыгармачылыктын этабында акындар, чечендер жана башкалар аткарып келген болсо, профессионалдык жазма адабиятка келгенде, көркөм процесс менен сындын предмети ар бири өз алдынча өнүгүү тенденциясына тушукканына карабастан, кайрадан эле чыгармачылык менен бирге сынчылыкты бирге алып жүрүү тенденциясы аркылуу калыптанып баштагандыгын көрөбүз. Албетте бул процессти бирге алып жүрүүгө мажбур кылган жазма адабий чыгармачылыктын калыптануу жана өнүгүү этаптары болгон жана бул багыттагы тенденция кыргыз адабият таануусунда бир кыйла жылдар өкүм сүрүп келди.

Бул тууралуу өз кезегинде И.К.Горский минтип жазат: «Когда на рубеже XVIII и XIX в.в. философы разработали категорию прекрасного, с ее помощью удалось, наконец, отделить от литературы ее художественную часть. Появился особый предмет исследований (изящная словесность, или поэзия в широком смысле), и возникла наука о нем – литературоведение. До этого кроме классической филологии словесного искусства касались поэтики и

риторики, где литературно-теоретическая мысль излагалась в виде свода прикладных правил, т.е. рекомендаций, как надо писать, чтобы писать хорошо. С возникновением литературоведения оценка произведений стала функцией литературной критики...» [9, 11-б.].

Ал эми кыргыз адабий сынынын илимий таануучулук процессине, дегеле кыргыз адабият таануусунун адабият тарыхы, адабият сыны, адабият теориясы предметтерине жана анын историография, текстология жана библиография сыяктуу кошумча дисциплиналарына карата М.И.Богданова алгачкылардан болуп аныктама берип: «Адабияттык сын бир же бир нече адабий чыгармалардын коомдук-көркөм маанисин ачат, алардын жетишкендиктерин жана кемчиликтерин белгилейт, бирок ал чыгармалардын жалпы адабий процессте ала турган ордун белгилөө адабияттын сындык милдетине кирбейт. Адабият сынынын адабият тарыхынан ажырала турган ушул негизги айырмалары тажрыйба жүзүнө келгенде кээде жок болуп кетет» [10, 1-б.] – деп жазат. Кыргыз жазма адабиятынын чыгармачылык процессинин калыптануу процесси жаңыдан ишке ашып жаткан мезгилде ага карата М.Богданова тарабынан кыргыз адабий сынына карата берилген бул мүнөздөмө мазмундагы аныктамада, автор белгилегендей, «көркөм адабият менен адабий сындын айырмачылыгы кээде жок болуп кетет» деген сөздүн төркүнүндө, биринчиден, ошол мезгилдеги кайсы бир чыгармага карата жазылган адабий сындын мүнөзү, көбүнесе ошол чыгарманын мазмунун баяндап берүү менен чектелгендиги аркылуу түшүндүрүлөт, экинчи жагынан алардын жалпылыктары да жок эмес, атап айтканда, адабий чыгарма адабий сын аркылуу гана өз баасын алган сыяктуу эле, өз кезегинде адабий сынды көркөм чыгармасыз жаратуу мүмкүн эмес.

Бул болсо өз кезегинде келип адабий илимдин, башкача айтканда, адабий чыгармачылыкты сындын предмети аркылуу таануунун калыптанышын шарттаган болчу.

«Вопрос о том, когда и как возникла литературная наука в той или иной стране, очень существенен. Это вопрос об исторических далях национального литературоведения, его самобытных истоках и источниках. Это вопрос о времени и характере его включения в региональный и всемирный литературоведческий процесс» [11,4-б.] – деп, белгилүү орус адабият таануучусу А.С. Курилов даана белгилегендей, ар бир улуттун илим таануусунун алдында, бир жагынан өз элинин адабият таануусунун башаттарын жана булактарын табуу болсо, экинчи жагынан улуттук адабий процесстен барып дүйнөлүк адабияттаануунун адабий жана илимий процессине аралашуусу кайсы гана эл үчүн болбосун, тарыхый-эволюциялык мааниге ээ десек болот.

Бул жагынан алганда, кыргыз адабий сынынын тарыхы - дүйнөлүк адабият таануусунун «айтматовтаануу» багыты аркылуу калыптанып жана өнүгүшү менен шартталган болчу. Эгерде кыргыз адабият таануусунун жогоруда өзүбүз шарттуу түрдө бөлүп көрсөткөн маселелерине келе турган болсок, дүйнө элдеринин ичинде, кыргыздар фольклордук-адабий мурастарга өтө бай калктардын катарында тургандыгы, кезегинде келип бул жааттагы илимий изилдөөлөрдү талап кылып турса, экинчи жагынан Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабият таануубуздун дүйнөлүк деңгээлде өнүгүшүн шарттады.

«Между древней русской литературой и новой существует решительное различие в темпах и типе развития.

Давно уже было обращено внимание на то, что средневековые литературы развиваются медленнее, чем литературы нового времени. Одна из причин состоит в том, что писатели и читатели не стремятся к новому как к таковому. Новое для них не является само по себе некоторой ценностью, как это типично для XIX и XX вв.» [12, 29-б.] – деп, академик Д.С.Лихачев жазгандай, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптаныш мүнөзүнө жараша ал тууралуу илимдин түптөлүшү,

мезгилине жараша акырындап калыптануунун жолунда болду. Ушул максатта кыргыз адабий сын таануусунун пайда болушу жана калыптанып андан ары өнүгүшүн шарттаган негизги этаптары жана аны ишке ашырган сын таануу багытындагы негизги иштердин жалпы эле адабият таануучулардын тарыхый ордун белгилеп турат.

«30-е годы кыргызская литературная критика уже разделилась – идейно – на два основных крыла. Это были, с одной стороны, те, кто все-таки защищал интересы собственно литературы, как это они понимали, и, с другой, те, кто стоял за интересы советской большевистской политики первых лет этой власти... выделились три автора: О.Джакишев, К.Рахматуллин и Т.Саманчин, которые менее были подвержены влиянию текущих «партийных задач» в области литературы» [13, 302-303-бб.]. Ошол 30-жылдардан башталып, 50-жылдарга чейинки мезгил аралыгында адабий сындын айдыңында орун алган процессти К.Асаналиев өзүнүн «Адабий айкаш» эскерме-баян (2008) китебинде минтип эскерет: «... Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов дегендер ким эле? Булар отузунчу жылдарда филолог-адабиятчы, филолог-фольклорист катарында калыптана баштап, 40-жылдарда Москвадан, Ленинграддан эвакуацияланып келген окумуштуулар менен бирге көмөктөш-өнөктөш болуп, өздөрүнүн проффессиясын чыңап алгандардын эң ири алдында турат» [14,74-б.]. Бирок, тилекке каршы «бул үч адамдын жеке тагдырына балта чабуу – бул кадимкидей калыптанып, өнүгө баштаган кыргыздын улуттук филология илиминин тамырына балта чабылды» – деп, К.Асаналиевдин кейип жазганында бар. Анткени, кыргыздын тунгуч адабиятчылары менен Ленинграддан келип бирге иштешип баштаган М.Богданова: «В настоящее время коллектив научных сотрудников ИЯЛ Т.Байджиев, З.Бектенов, Т.Саманчин и др. приступают к работе над созданием многотомной истории киргизской литературы, в которой история советской литературы должно занять главное и основное место» [15, Инв. № 1293.] – деп, кыргыздын алгачкы адабият таануучулары

элдик фольклордук адабияттан тартып, орто кылымдагы колжазма адабияты, акындар чыгармачылыгы менен бирге совет мезгилиндеги адабий процессти бирге изилдөөгө ала баштагандыктарын белгилейт. Бирок, улуттук адабияттын үзгүлтүксүз процессин жазууга киришкен кыргыздын алгачкы илимпоздорунун изги тилектери тилекке каршы ишке ашкан эмес.

«Так, Т.Саманчин, фактически первый профессиональный литературовед, написавший важные работы об Орхоно-Енисейском культурном наследии, о «Манасе», кыргызской литературе XV-XVI веков, о литературе периода калмыцкого нашествия (XVI-XVII), о заманистах первого поколения (Калыгул, Арстанбек, Музооке, Балык, Чонду и т.д.), о словесности периода кокандского ханства, рубежа XIX-XX веков, а также о творчестве Молдо Кылыча...» [16, 303-б.] – деп, кыргыз адабият таануусунун көптөгөн проблемеларын изилдөөгө алып, кезегинде анын адабият сынынын жана адабият теориясы багытындагы илимий изилдөө иштеринин пайдубалы ошол мезгилдерде эле түптөлүп баштагандыгын белгилейт. Бирок, кыргыз адабий мурастарына жана алардын алгачкы изилдөөчүлөрүнө карата түздөн түз саясий куугунтуктардын айынан бул маселе дээрлик жарым кылым барып гана изилдөө объектисине алына баштагандыгын көрөбүз.

Кыргыз сын таануусунун элдик фольклордон түптөлгөн маселелерин изилдөө жаатында К.Байжигитов менен К.Даутовдордун ордуларын өзгөчө бөлүп көрсөтө кетүү орундуу. Анткени, кыргыз адабият таануусунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана анын адабий булак таануу, салыштырма адабият таануу жана башка дисциплиналарынын предметтерин изилдөө иштеринде алардын элдик адабий башаттарына кайрылуу маселеси тууралуу алигиче толук кандуу түрдө сөз боло элек. Бул жагынан алганда кыргыз адабий сынынын тарыхынын сын таануучулук (илимий) процессине көңүл бурулуп, анын элдик адабияттан тартып профессионалдык адабиятка

чейинки процесси бир кыйла эле иликтенип чыкты десек болот. Дегеле кайсы гана илимий тармакты албайлы, ал өзүнө чейинки тажрыйбаларга таянбай койбойт жана алардын бири-экинчисине байланыштуу болгон өз ара алакалары менен да түшүндүрүлөт. «Маселен, орус адабий илиминин жана сынынын пайда болушу жөнүндөгү маселеге келгенде окумуштуулар “сындын элементтери фольклордун өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарында жашап келгенин, калктын өзү жараткан мыкты деген чыгармаларын тандап алып, аны кийинки муундар үчүн сактаганын, бул көркөм чыгармага баа берүү экенин, сынчыл, эстетикалык жана этикалык ой жүгүртүүлөр, талдоолор өтмө байланышта жашаганы, алар элдик эстетикалык канондорду” калыптандырганын атайын белгилешет» [17, 8-б.] – дейт К.Байжигитов.

Дүйнө элдеринин ар бири өздөрүнүн улуттуулугуна ээ болгон сыяктуу эле, өздүк адабияты бар экендиги белгилүү. Бул жагынан алганда оозеки адабиятта салмактуу орду бар кыргыздардын өз чыгармачылыгына карата болгон мамилеси өз элинин турмушка, келечекке болгон көз караштарын жана мүдөөлөрүн алып жүргөн улуу сөздүн түрдүү жанрларын жарата алды жана аны ийгиликтүү түрдө профессионалдык адабияттын мисалында өнүктүрдү. Кыргыз жазма адабиятынын поэзия, проза жана драма жанрларынын калыптанышы тышкы таасирлерге карабастан, өздүк адабияттан тамыр алып өнүгүүгө ээ болгондугун танууга болбойт.

«Только изучая движение литературы, мы можем понять и ее национальное своеобразие...

Национальный характер – это и особенности исторического пути литературы, особенности ее развивающегося взаимоотношения с действительностью, особенности меняющегося положения литературы в обществе – ее общественной «позиции» и той роли, которую она играет в жизни общества» [18, 29-б.] – деп, академик Д.С.Лихачев орус элинин адабий мурастарына илимий-теориялык негизде изилдөө жүргүзүп:

«Литература каждого периода – это система отдельных произведений с сильным взаимодействием и с сильным воздействием традиции. Это делает изучение ее как целого особо сложной» [19,27-б.] – деп жазат. Буга жараша фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланышы биздин адабиятыбыздын келечектүү нугун жана багытын белгилелеп тургандыгы менен өзгөчө белгиленет.

«Почти все крупные русские писатели XIX века сами выступали в качестве литературных критиков или по крайней мере весьма высоко оценивали роль критики в литературном процессе, роль критики в литературном процессе, роль не только вторичную (критика - помощница литературы), но и самостоятельную (критика – особая форма литературной жизни)» [20,3-б.] – деп, орус адабият таануучусу Б.Егоров жазгандай, кыргыз адабий чыгармачылыгы менен адабий сындын өз алдынча предметтеринин XX кылымдын башталышында профессионалдык деңгээлде калыптанышы дээрлик мүмкүн эмес болчу. Анткени, кыргыз адабият таануусунун сын жанрынын калыптанышы процессинде анын профессионалдык илиминин пайда болушуна чейин, жазуучулардын чыгармачылык өз ара сын айтышуусу, кезегинде келип, сындын предметинин полемикалык мүнөзгө өтүп кетүүсүн шарттаган эле. Бул болсо бир жагынан адис адабий сынчылардын калыптана электиги менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан акын-жазуучулардын ортосундагы профессионалдык сындын предметине жатпаган сындын пайда болушун шарттаган болчу. Албетте, кылымдар бою фольклордук адабияттын салтында жашап жана чыныгы чыгармачылыктык атаандаштыкта калыптанган чыгармачылык көркөм сындын жазма формасына мурдатан көнүкпөгөн эл үчүн, бир чети бөтөн форманы туура же башка багытка салып кетүү коркунучу бар болчу. Бул жагынан алганда, кыргыз сын таануусунун профессионалдык жазма адабиятындагы алгачкы кадамдары адабий сындын предметинин объектинде эмес, тескерисинче адабияттын социалисттик

реализм деген саясий рамкасына салынган көз караштан туруп каралышына алып барган болчу. Бул процесс кыргыз адабият таануусунда профессионалдык адабият сынчыларынын жетисиздигин, ал гана эмес бул тармактагы адистердин жоктугу менен да коштолгон эле.

Бул маселенин өзү келип, кезегинде кыргыз адабият таануусунда адабий сын таануунун көрүнүктүү өкүлдөрү кимдер болгон деген суроону пайда кылбай койбойт. Алсак, көркөм сындык процесс фольклордук адабиятта, өзгөчө акындар поэзиясында эл алдында түздөн түз чыгармачылык таймашуу аркылуу ишке ашып келген болсо, жазма адабиятта анын формасынын өзгөрүшү менен ага сырткы таасирлердин (коомдук саясий кырдаалдын) аралашып кетүүсүн шарттаган кырдаал пайда болгон, мындайча айтканда, адабиятка сырткы таасирлердин күчүн жогорулаткан факторлор чечүүчү ролго ээ боло баштаган болчу, мындайча айтканда, кыргыз адабий сыны өзүнө жат элементтерди кабыл алуу менен өзүнүн предметинен сырткаркы кийлигишүүнүн (адабий эмес) факторлоруна тушуккан эле. Мындай жагдайдын түзүлүшүнө бир чети ошол мезгилдин идеологиялык таасирлердин орду болсо, экинчи жагынан адабияттын илимий-теориялык маселелерин талдоого ала турган адистердин бирин-экин өкүлдөрүнүн ишмердүүлүгүнүн келип чыгышын да шарттаган болчу. Жөнөкөй сөз менен айтканда, адабият сынчыларын адабий чыгармачылыктын өздүк процесси жаратат деген сөз, бул болсо элдик адабияттын өзгөчө акындар поэзиясынын этабында жаралган, бирок эки башка тенденцияда ишке ашкандыгын эске алуу менен, бири оозеки, экинчиси жазма формасында ишке ашкандыгы, кезегинде анын эволюциялык өнүгүүсүн четке кага албайт. Ошого карабастан, адабий сындын качан жаралгандыгы маанилүү эмес, тескерисинче кантип жаралды деген маселе күн тартибинде болуп:

«Коомдук аң-сезимдин тигил же бул көрүнүшүнө жапырт кызыгуу качан гана элдин рухий-практикалык турмушунда ага чындап

кайрылуу зарылчылыгы туулганда пайда болот жана ал өз мезгилинин өткүр талабынан келип чыгат. Ошондуктан социалдык-тарыхый, саясы-маданий жагдайларыбызга байланышкан айрым бир кечиктирилгис актуал проблемаларды чечмелеп алууга чапчаң киришүү далалаты...» [21, 5-б.] – ишке ашууга тийиш болчу.

Бул жерден кыргыз адабият таануусунун тарыхында адабий сын өз элинин адабий чыгармачылыгына карата келечектүү багыттарды белгилей алдыбы жана ага карата анын канчалык деңгээлде илимий-теориялык мүмкүнчүлүктөрү бар эле деген суроо пайда болбой койбойт. Бул маселеге келгенде, жазма адабият чыгармачылыгы сыяктуу эле адабий сынды жазуу түрүндө өнүктүрүү маселелери алдыда турган эле десек болот. Ошол эле учурда бул маселе адабият маселелеринин негизги багытын четке какпай туруп, адабият таануубуздун бул тармагы кайсы мезгилден тартып калыптанып баштагандыгы тууралуу маселе келип чыгат. «Чынчынына келгенде 1926-1954-жылдар кыргыз адабий сынынын көз жаруу, калыптанууга жол алуу гана мезгили. Сөздүн кенен маанисиндеги кадимки профессионал сын жышаандары дал ошол автор иликтөөсүнө нокот койгон учурдан кийин, ошол кезде адабиятка жаңыдан аралашкан Ш.Үмөталиев, А.Салиев, К.Асаналиевдердин чыгармачылык ишмердүүлүктөрү активдешинен көрүнө баштайт» [22, 10-б.] – деп, белгилүү сын тарыхчысы К.Даутов туура баамдагандай, кыргыз адабий сын таануусунун предметтеринин калыптануу процесси ушул мезгилдер менен мүнөздөлөт.

«Нукура профессионалдуу мүнөздөгү улуттук адабий сындын, коомдук ой-пикирдин өзгөчө күч-кубатка ээ болгон түрү, чыгармачылык ишмердүүлүктүн спецификалуу формасы катарында көз жара коюшу жалаң гана фольклор, эл акындары жана жаңыдан түптөлүү процессинде жаткан кол жазма адабияты тарабынан иштелип чыгылган традициялардын диалектикасына багынычтуу болуп тим болбойт... Ушул жагдайдан алып караганда, кыргыз адабий сынынын профессионалдуу өнөр,

чыгармачылык иштин өзгөчө түрү катарында жаралышы жана калыптанышы бир топ улуттук жана жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ» [23, 72-б.], экендиги белгилүү.

Адабий чыгармачылык менен катар адабий сынды профессионалдык деңгээлде жазып, «эки тизгин, бир чылбырды» колго алган сынчылардын болушу, ошол элдик адабият илиминин келечектүү багыты десек болот. «А можно ли быть оригинальным и самостоятельным, не будучи народным? ...нет!» - деп, В.Г.Белинский айткандай, элдик адабий сыныбыздын фольклордук, акындар поэзиясы мезгилдеринде нукура элдик мазмунун сактап келген болсо, ал эми кол жазма адабияты калыптанып баштаган мезгилден тартып, адабий сындын өзү нукура элдик адабий чектеринен сырткары чыгып, адеп тектеш, андан соң тектеш эмес адабий салттар менен да алака түзүүгө өткөндүгү белгилүү. Бирок мунун өзү улуттук адабияттан улам четтеп отурат дегендикти билдирбейт, тескерисинче элдик адабияттын жаңы чектерин белгилей баштайт дегенди түшүндүрөт. Кайсы гана улуттук адабият сынынын тарыхын албайлы, анын телчигүү мезгили элдик фольклордук адабияттагы тажрыйбаларынан башат алат. «... элдик аң-сезимде уюткулап, өзөк байлай баштаган салаа, эстетикалык-сынчыл ой жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүк, өзүнүн миң-миң жылдап жашаган тарыхында, макал-лакаптардын калыптаныш мезгилинен тартып акындар поэзиясына чейинки жолдо, эч убакта бир нокотто токтоп калган эмес, ал эң эле акырындык менен, бирок тынымсыз кыймылда дамаамат алга жылууда болгон... анын кадимкидей эволюциясы бар» [24, 23-б.] – деп, К.Даутов элдик чыгармачылык менен бирге эволюциялык түрдө кылымдар бою калыптанып келген кыргыз адабий сынынын нукура улуттук өзгөчөлүгү болгондугун белгилегендигине толугу менен кошулуу менен эл арасынан чыккан залкар чечендер, акындар жана башкалар элдик лирикалык жана эпикалык поэзиянын улуу салттарын жана анын эволюциялык өнүгүүсүн сактоо менен кезегинде

элдик чыгармачылыкка карата болгон бийик адабий чыгармачылыктын башатын ачып берүү талаптардын да калыптандырганы белгилүү. маселеси, дал ушул кыргыз сын таануу предметинин

Кыргыз адабият таануусунун негизги объектисинде ишке ашып, бул илимий процесс предметтеринин ичинен анын башаттарын жана негизинен улуттук адабияттын көркөм процесси булактануу маселелерине карата илимий-теориялык аркылуу изилденүүгө алынган эле.

изилдөөлөрдүн багыты көргөзгөндөй, ар бир элдин

Адабияттар

1. Богданова М.И. Теория литературы / УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294.
2. Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар. – Б.: Полиграф-ресурс, 2006, 208 б.
3. Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар. – Б.: Полиграф-ресурс, 2006, 208 б.
4. Лихачев Д.С. Литература-реальность – литература: Статьи. – Л.: Сов.Писатель, 1984, 250 б. /Китепте: Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар. – Б.: Полиграф-ресурс, 2006, 208 б.
5. Байжигитов К. Башталуу. Монография – Б., 2007, 388 б.
6. Байжигитов К. Башталуу. Монография – Б., 2007, 388 б.
7. Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага: I том. – Б.: Улуу тоолор, 2015, 608 б.
8. Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага: I том. – Б.: Улуу тоолор, 2015, 608 б.
9. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Выс.школа, 1989, 405 б.
10. Богданова М.И. Теория литературы /УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294.
11. Курилов А.С. Литературоведение в России XVIII века. – М.: Наука, 1981.
12. Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т. Т.1: Развитие русской литературы X-XVII веков. Поэтика древнерусской поэтики. – Л.: Ленинград.отд., 1987.
13. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: том второй. Учебник. – Б.: Бийиктик, 2013, 512 с.
14. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме-баян. – Б.: БГУ, 2008, 312 б.
15. Богданова М.И. О взаимоотношении литературы и фольклора [Текст]. – УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1293.
16. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: том второй. Учебник. – Б.: Бийиктик, 2013, 512 с.
17. Байжигитов К. Башталуу. Монография – Б., 2007, 388 б.
18. Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т. Т.1: Развитие русской литературы X-XVII веков. Поэтика древнерусской поэтики. – Л.: Ленинград.отд., 1987.
19. Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т. Т.1: Развитие русской литературы X-XVII веков. Поэтика древнерусской поэтики. – Л.: Ленинград.отд., 1987.
20. Егоров Б.Ф. О мастерстве литературной критики. Жанры, композиция, стиль. – Ленинградское отд. Изд-ва: Советский писатель, 1980, 320 с.
21. Даутов К. Адабий сын кантип жаралган?: - Б., 2002. -248 б.
22. Даутов К. Адабий сын кантип жаралган?: - Б., 2002. -248 б.
23. Байжигитов К. Башталуу. Монография – Б., 2007, 388 б.
24. Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага: I том. – Б.: Улуу тоолор, 2015, 608 б.

УДК 821.512(575.2)(04)

Арипов Сапалкан,*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун**илимий кызматкери***Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ ЖАНА КЫРГЫЗ ЖИВОПИСИ****Арипов Сапалкан,***научный сотрудник института Языка и литературы им. Ч.Айтматова**Национальной академии наук Кыргызской Республики***РАБОТЫ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА И КЫРГЫЗСКАЯ ЖИВОПИСЬ****Aripov Sapalkan***Research Fellow of the Institute Language and Literature. Ch. Aitmatova**National Academy of Sciences The Kyrgyz Republic***WORKS BY CHINGIZ AITMATOV AND KYRGYZ PAINTING**

Аннотация: Макалада кыргыз живописчилерине Ч.Айтматовдун прозаларынын тийгизген таасири жана алардын бири-бири менен болгон байланыштары чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: улуттук колорит, диптих-экиптик, дүйнөгө болгон көз караш, чулу, пейзаж, портрет, бет мандай, боди-арт, конгломерат.

Аннотация: В статье сделан анализ прозы Ч.Айтматова и ее влияние на творчество живописцев Кыргызстана и творческая взаимосвязь между ними, а также роль Ч.Айтматова в изобразительном искусстве.

Ключевые слова: национальный колорит, диптих, мировоззрение, пейзаж, монументный, портрет, анфас, боди-арт, конгломерат.

Annotation: The article analyzes the prose of Ch. Aitmatov and its influence on the creativity of painters of Kyrgyzstan and the creative relationship between them, as well as the role of Ch. Aitmatov in the fine arts.

Keywords: national color, diptych, worldview, landscape, monumental, portrait, full face, body art, conglomerate.

Учурунда доордун залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун философиялык ойлорго карк болгон чыгармаларына кимдер гана суктанбады. Анын сыйкырдуу калеминен жаралган чыгармаларына дүйнөгө белгилүү композиторлор менен режиссерлор, кинематографисттер менен живописчилер нечен ирээт кайрылышып, акыры мыкты спектаклдер, кинофильмдер, музыкалык чыгармалар менен көркөм полотнолор жаралган. Алар дүйнө жүзүнүн булуң-бурчуна жайылып, Европа, Азия, Америка жана Африканын угармандары менен көрөрмандарынын купулуна толуп ырахатка бөлөгөнү турмуш чындыгы. Мындай тарыхый миссияны аткаруудан кыргыз кыл чеберлери да сыртта калбады. Ар кимиси “айтматовду алына жараша кабылдоо” менен көркөм полотнолорду жаратышты. Сүрөтчүлөрдү жалаң гана айтматовдун каармандарынын образдары кызыктырбастан, дүйнөлүк адабиятка эң уникалдуу өзгөчөлүктөрдү киргизип жаткан жазуучунун ички дүйнөсү да кызыктырганы бекер жеринен чыкпаса керек. Кыргыз живописчилеринин ичинен биринчилерден болуп А.Усубалиев улуу даанышмандын адамдык руханиине чабыт жасады. Ошентип ал 1966-жылы натурадан Ч.Айтматовдун колун бооруна алып жарым бурула караган портретин жаратты. Портретте ойлуу, токтоо, бирок чечкиндүү көз карашы бар адамдын элеси берилген. Мында кыл чебер өзү тандаган натуранын жөн гана сырткы окшоштугун берип койбостон, анын жан дүйнөсүн ачып берүүгө жетишкен. Учурунда ал май боегу, сангин, көмүр жана карандаш менен Айтматовдун портреттик этюддарын тартып, бир нече эскиздерди жараткан. Анын үстүнө Алтымыш Чыңгыздын жакын досу болгондуктанбы, улуу жазуучубуз аны карапайым адам катары жакындан

билген экен. Сүрөтчү 1966-жылы жазуучунун бүтүндөй бою менен турган чоң портретин май боегу менен тартып чыкканын коомчулук жакшы билет. Айтматовдун сымбаттуу, залкар тулкусунда анын жазуучулук натурасынын кендиги сезилет. Кыл чебер татаал ассоциация чакыра турган образ жараткан. Бир аз бурулган башы, токтоо жүзү, терең ойлуу, чексиз кең мейкиндикке кайрылган көз карашында адам акылынын генийинин бир көз ирмемдеги образы уюп жатат. Турган турпаты менен бүтүндөй Ааламга кайрылуу жасап жаткан кемеңгер-насаатчы сыяктуу. А.Усубалиев күндөлүгүнө "Кашкайган чындыкты өз наамы менен сүрөттөөдөн сыймыктуу эмне бар. Бирок портреттеги фактынын тереңинде эмне деген түгөнгүс нарк жатат. Аны ачып көрсөтүү анчейин оңой-олтой иштерден эмес эле. Айтматов-ар улуттагы, ар кандай курактагы окурмандарын акылдуу сүйүүгө, эркиндикке үндөп, максатка умтулгандыкка, согушка, эзилгендерди кулдукка айландыргандарга каршы келишпестик, зор чечкиндүүлүк менен күрөш жүргүзө билүүгө карата болгон адамдык ыйык милдет сезимин ойготкон доордун акылман жарчысы" -деп жазган. Ырас, учурунда өз портретине баа берүүдө Ч.Айтматов өтө кыраакылык кылыптыр. Ал өзүнөн карапайымдыкты көргүсү келген экен. Бирок, А.Усубалиев сүрөтчү жана инсан, ары жолдош катары башкача көз карашта болгон. Кыл чебер жазуучуну өзүнө таандык, өзүнө гана таасир тийгизген сезим күчү менен берген. Айтматовдун портрети жөнүндө СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз ССРинин эл сүрөтчүсү Л.Ильина: " Ал кандайдыр өзгөчө сабырдуу, кубаттуу да, таң калаарлыктай да көркөм чечилиште тартылган "[1,4-б.] -деп эскерет. Л.Ильинанын айткан сөзүнүн калети жок. Анткени өзүнүн монументалдуулугу боюнча бул портрет кыргыз сүрөт өнөрүндө бөтөнчө бир көрүнүш болуп калган. Кийинчерээк А.Усубалиев жазуучунун линогравюра техникасы менен да портретин тартып көргөн.

Ч.Айтматовдун чыгармалары учурунда Ж.Кожаматовду да кызыктырган. Бөтөнчө

жазуучунун "Биринчи мугалим" повестинин таасири күчтүү болгон. Акырында Ж.Кожаматов "Биринчи жолу"(1968) таар.май боегу. 175x160. деп аталган картинасында "солдат гимнастеркасын чече элек адамдын үймө-үй кыдырып, болочок окуучуларды чогултушу, анын каршысында жаңы турмушту жактырбаган эски таптын элементтери менен болгон көз караштардын курч кагылышы, күчтүү көргөзүлгөн."[2,150-б.]

Живописчи Д.Н.Флекман кыргыз элинин маданият жана искусство ишмерлеринин бир нече портреттерин жараткан. Ал жазуучунун образын ачып берүүдө башкача ыкманы пайдаланат. 1976-жылы "Жаныбарым Гүлсары" деген портретин жазган. Мында батып бараткан күндүн фонунда ат жалына колун таяган жазуучунун романтикалык маанайдагы портрети. Ч.Айтматовдун жүзүн жана кызыл аттын тулкусун батып бараткан күндүн акыркы нурлары чайып турат. Жазуучу. Гүлсары. Күн. Баары символикалуу. Баары бири-бири менен жуурулушуп көрүүчүнүн жүрөгүнө жашоонун нурун себет...

Ч.Айтматов менен кыргыз элинин чыгаан актёру, таланттуу сүрөтчү С. Чокморовдун аганилик мамилелери алардын чыгармачылыгына зор таасир берген. Жазуунун чыгармаларына кыл чебер суктанып, дил азык тапса, жазуучу да С.Чокморовдун актёрлук талантын аздектегендердин ана башында турган. Акыры С.Чокморов Улуу Адам тууралуу өз эмгегин жаратты. Ал 1975-жылы "Чыңгыз Айтматовдун портретин" улуттук оймолордун фонунда ишке ашырган. Мында автордун түстөрү француз кыл чебери А.Матисстин ыраңдары менен айкалышып кетет.

Белгилүү монументалист- живописчи Ж. Кадыралиев 1982-жылы "Таазим". таар, май боегу.162x139. чыгармасын, тактап айтканда Ч.Айтматовдун портретин жараткан. Мында Ч.Айтматовду дароо тааныйбыз. Кыл чебердин эмоциялык жана психологиялык таасирленүүсү байкалат. Залкар жазуучунун ири келбети, терең ой толготуу жана жымжырттык менен коштолот. Түнкү

шандуулук аалам менен чыгармачылык жан дүйнөнүн биргелешкен бүтүндүгүнө кошумча болгондой. Жазуучунун келбети занкайып, бүтүндүк болсо кылдат табылган жарык түстөрү аркылуу өзүнчө бир деңгээлге көтөрүлөт. Учурунда жазуучу бул чыгармага жогору баа берген жайы да бар.

Кыл чебер М.Акынбеков Ч.Айтматовдун чыгармаларынын таасири аркасында 1987-жылы “Түн” деген картинасын жазган (120x110. таар, май боегу). Тоо койнундагы жалгыз боз үй. Айлана жымжырттыктын кучагында. Боз үйдүн түндүк жабуусун тартканы чыккан жаш келин. Артында аны ээрчип, ыйлаган баланын карааны үрүл- бүлүл күйгөн чырактын жарыгында даана көрүнөт. Бир карасаң бул боз үй Бостондуку сыяктуу. Наристе болсо Жекшен. Кыскасы, чыгарманын композициясы менен Ч.Айтматовдун “Кыямат” чыгармасы үндөшүп турат. Учурунда анын бул чыгармасы залкар жазуучунун купулуна толуп, автор тарабынан Ч.Айтматовдун жеке коллекциясына белекке берилген.

Живописчилер А. Байтереков “Ч.Айтматовдун портрети” (1985-ж. таар, май боегу 153x237), К.Бекназаров “Ч.Айтматовдун портрети” (1980-ж., таар, май боегу. 50x70.) жана “Нагима Айтматованын портрети” (1995-ж., картон, май боегу. 65x75.), А. Керимбеков “Ч.Айтматовдун портрети”. (1980, Таар, май боегу, 90x100.) эмгектерин жаратышкан. Бирок мында живописчилер сырткы гана окшоштукка басым жасоо менен планетардык масштабда ой жүгүрткөн улуу кемеңгердин жан дүйнөсүнө тереңдеп кире алышкан эмес. Портрет бул адамдын жан дүйнөсүнүн күзгүсү эмеспи.

Кыргыз живописчилеринин ичинен М.Кунакуновдун чыгармачылык арымы көп жактуу: ал жанрдык полотнолор, портреттер, өткөн тарыхка кайрылган фигуративдик композициялардын автору. 1990-жылдардын аягында кыргыз сүрөт искусствосунда биринчи болуп Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мотиви боюнча авангарддык стилдеги живопистик картиналардын түрмөгүн жараткан. Булардын ар биринде кыл чебердин улуу

жазуучуга болгон арзуусу даана байкалат. Ал Ч.Айтматовдун 90-жылдыгына карата “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) чыгармасына графикалык баракчаларды да тартуулаган.

Белгилүү киноактёр жана кыл чебер Д.Кадыралиев 1974-жылы “Жаныбарым Гүлсары” (таар, май боегу. 65x75) чыгармасын жазды. Кийинчерээк 2008-жылы “Казахфильм” киностудиясы тарткан “Кош бол, Гүлсары” көркөм тасмасында Танабай Бакасовдун ролун да аткарган. Д.Кадыралиевдин бул чыгармасы автордун жылкылардын психологиясын мыкты өздөштүргөнүн, жазуучунун чыгармасын өз элегинен өткөзүп, дараметине жараша чакан чыгарма түзгөнүн кабарлайт.

Ч.Айтматовдун чыгармасынын негизинде 1989-жылы жазылган “Манкурт”(таар, май боегу. 120x100) картинасынын автору Б.Мусаев өз почеркин табууга аракет жасаган. Картинада автордун адам менен жаратылышты, алардын бири- бири менен татаал байланышын өзүнчө кабылдап таанып билүүсү таасын сезилет. Кыргыз живописчилеринин ичинен “жаратылыш жарчысы” атка конгон белгилүү пейзажист Н.Турпанов жазуучунун “Жаныбарым Гүлсары” чыгармасын негиз кылып “Бүгүнкү кечтен эртеңки таң” 2015-ж. (таар, май боегу 180x130, 180x177 диптих-экилтик) зор полотносун аяктаган. Эки полотно кыл чебердин эки жылдык эмгегинин акыбети. Турпанов пейзаж жаратуунун бөтөнчө чебери. Ар бир ишинде кыл чебер тоолуу Кыргызстандын образын өтө билгичтик жана кыраакы көрөгөчтүк менен жарата билет. Анын пейзаждарында тоолордун майда барат жылга-жыбыттары, кыбыр эткен майда тилкелеринен бери эрикпей тартып сүрөтчүнүн көз жаздымында калбайт. Көпкөк асман менен тоолордун пластикасы менен түсүн өз ара бири-бирине чырмалышкан бүтүндүк катары бириктирет. Табият кереметин гиперреализмдин нугуна салат. Бул полотно бир карасаң Гүлсарынын мейкин мелжеминде сызышы, бир карасаң улуу жазуучунун өзү сымал. Гүлсары-Айтматов-Мезгил канаты. Канаттар. Мында доордун

улуу жазуучусунун жарык дүйнөгө келиши – эртен менен, аалам алпы Ч.Айтматовдун акка моюн сунушу – кеч менен ассоциаланышып жаратылыш фонунда Адам менен Табият бири-бирине жуурулушуп Ч.Айтматовдун элесин көрүүчүлөрдүн назарына философиялык ой-толгоолордун тутумунда сынга коёт. Н.Турпанов жазуучунун образын пейзаж аркылуу жеткиликтүү бере алган. Ал Ч.Айтматов тирүү. Ал Түбөлүк. Концепциясын даназалайт.

Ч. Айтматовдун “Кылым карыткан бир күн” чыгармасынын негизинде үч живописчи Б.Усубалиев “Унутулган уламыш” (2007-ж.120x160,таар, май боёгу.) жана В.Р.Файзыев “Ак инген” (2003-ж. 60x75, таар, май боёгу.), А.Алакунов “Манкурт”. (2012-ж. 100x67.таар. май боёгу) өз иштерин жаратышкан. А бирок, бири өткөн доордун капшабында калган жашоо турмушту бүгүнкү күндүн сересине алып келүүгө аракеттенсе, экинчиси чыгармадагы Каранардын көзү түшкөн Ак ингенди майдалап сыпаттоого басым жасайт. Ырас, ар биринин почерки, жазуу ыкмасы ар башка. Ошондой болсо да живописчилер романдын фабуласынын айланасында гана ой жүгүртүү менен өз көз караштарын аягына чейин жеткире албай калышкан сыяктуу. Жалгыз гана А.Алакуновдун “Манкурт” чыгармасы Москвада болуп өткөн “Искусствонун Россия жумалыгы “ деп аталган заманбап искусстволордун XVI Эл аралык көргөзмөсүнүн экспозициясына кабыл алынган. Бул автордун дагы бир чыгармасы “Агукук” (2014-ж.100x150. таар. май боёгу) көрүүчүлөр тарабынан жогорку баага арзыган. Живописчи А.Алакунов Дюссельдорф Көркөм сүрөт академиясында (Германия) иштөө менен Ч.Айтматовдун чыгармаларына башкача көз караш менен мамиле кылып жаткан убагы.

Кыргыз живописчилеринин арасынан жазуучуга шарж арнагандар да бар. Алардын бири Д.Жолдошбеков Ч.Айтматовдун 4 портретин жазган (шарж). Ырас, шарж жазууда кыл чебер жазуучунун образын ачуу үчүн башкача ыкманы колдонот. Толук болбосо да Д.Жолдошбековдон Ч.Айтматовдун кай бир элестерин эстөөгө болот. Мындан сырткары

сүрөтчүнүн “ Кош бол, Гүлсары”. 2016. (100x80,боз кендир, май боёгу) эмгеги да бар.

Кыл чебер К.Жусупов живопись менен графика жанрында бирдей иштей билген кыл чебер. Бөтөнчө графикалык иштеринде сүрөтчүнүн философиялык ой жүгүртүүсү барак бетинен чыгып аалам менен аралашып кетет. Анын Ч.Айтматовдун “Ак кеме” чыгармасынын негизинде жазылган “Баарынын башталышы (Ысык –Көл)”. 2004. таар, май боёгу, 35x30) иши авторду байыркы уламышты бүгүнкү күндүн бийктигинен интерпретациялоого түртөт.

Кыргыз эл сүрөтчүсү, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси Ю.Шыгаев “Айтматов ааламы” деген көлөмдүү чыгарма жараткан (2012-ж. таар, май боёгу.180x100). Бул жерде Ч.Айтматовго байланыштуу нерселердин баары бар. Кыл чебер өз дараметине жараша жазуучунун чыгармачылык дүйнөсүнө экскурс жасайт. Негизинен Ю.Шыгаев графиканын жанрынын ар кыл техникасында – түстүү линогравюра, карандаш менен тартуу жана акварелде кандай иштесе, живописсте да бирдей иштеген кыл чеберлердин бири. Шыгаевдик “почерк” бардык жерде байкалат. “Айтматов ааламы” автордун талантынын ачылышынын бир кыры. Ю.Шыгаев кыргыздын салттуу искусствосундагы образдардын конгломератын (туундусун) жана “Манас” эпосундагы образдарды Ч.Айтматовдун ааламын пайдалануу менен чыныгы Манаска карай жол издөө менен символдорду, белгилерди кылдат пайдалана билүү аркылуу боди-арт стилиндеги картиналарды жазганы белгилүү. Учурунда Ч.Айтматов анын “Манас- Тамга” картинасынын боди-арт стилинде жазылышын өтө жогору баалап: “Ю.Шыгаевдин кыл калеми астында кыргыз мифтери менен уламыштары чыныгы улуу искусствого айланат. Ошондуктан алар менин жан дүйнөмө жакын” [3,27-бет.] -деген жылуу сөзүн айткан экен. Ч.Айтматовдун сөздөрү кыл чебердин чыгармачылык умтулуусунун манызын толук ачып берет. Кыл чебердин “Айтматов ааламы” панносу жазуучу менен сүрөтчүнүн 20 жылдык

чыгармачылык алакасынын күбөсү. Ю.Шыгаевдин Батыш Европанын кайсыл жеринде жеке көргөзмөсү ачылса, дээрлик көпчүлүгүнө Ч.Айтматов катышып ак батасын берген. 1995-жылы Ю.Шыгаев Антверпендеги жеке көргөзмөсүнөн кийин Ч. Айтматовдун өтүнүчү боюнча уулу Элдарды Бельгия королунун көркөм сүрөт академиясына тапшырууга 2 жума көмөк көрсөткөн. Бул аралыкта кыл чебер кемеңгер Ч.Айтматовду ар тараптан изилдеп, акыры төрт боз кендирдин кесиндисине 4 башка жазуучунун портреттик шилтемдерин жайгаштырат. Жазуучу чын ыкласынан моделдин ролун аткарып, ортолукта куудулдана сүйлөп ”П.Пикассо менен С.Далиге көп түшүнө бербейм... Бети биякта, ичи тиякта... Буларга караганда мага С.А.Чуйков менен Г.Айтиев көзүмө жылуу, көөнүмө жакын” [4,27-бет.] деген кебин айтып сүрөтчү кандай тартам десе ошондой абалда отуруп бериптир. Ошентип Ч.Айтматов көзү тирүүсүндө “Айтматов ааламы” чыгармасынын өзөгүнө негиз болот. Чыгарманы жазуучубуз көзү тирүүсүндө көрбөй калган экен. Автор бул эки метрлик паннону 49 бөлүккө бөлүп ортосуна Ч.Айтматовдун 4 портретин жайгаштырган. Ал жерде Ч.Айтматов ар кыл абалда. Кабатырлануу. Бушаймандык. Чочулоо. Күмөнсүнүү. Жазуучунун ой толгоосу. Бизге тааныш Айтматовдук өң.

Телегейи текши. Ичи сырты гармониялык айкалышта. Төрт портреттин айланасына жазуучунун “Жамийла” повестинен тартып эң акыркы “Тоолор кулаганда” романына чейинки чыгармаларынын ар биринен фрагменттер жайгашкан. Бир фрагмент Ч.Айтматовдун чоң энеси Карагыз байбиченин саймасына арналат. Ч.Айтматов жазуучу катары Ю.Шыгаевдин чыгармачылыгын кандай түшүнсө, кыл чебер да Улуу Жазуучуну ошондой барктай билгендиги айдан ачык.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз живописчилеринин бардыгынын эле чыгармачылык объектилери Ч.Айтматовдун образын ачып берүү. Бирок, ар кимисинин мамилеси, чагылдыруу ыкмалары ар башка. Албетте, бизге жакшы тааныш Улуу Адамдын образын так өзүндөй кылып көрүүчүлөрдүн купулуна толоорлук маанайда бардыгы тең иш жарата алышпайт. Ч.Айтматовдун жазуучулук таланты, философтук ой толгоосу. Планетардык масштабдагы инсандык касиети. Акырында бийик адамдык парасатын камтыган образды жаратуу ар кимдин эле колунан келе бербейши да айдан ачык. Ошондой болсо биздин живописчилер өз дараметтерине жараша жазуучунун сыйкырдуу чыгармаларын электен өткөрүп кыргыз элинин назарына тартуулап келишет..

Пайдаланылган адабияттар:

1. Л.А.Ильина “Советская Киргизия” гезити 1961-ж. 25-октябрь 4-б.
2. Чыңгыз Айтматов жана искусство.- Ф.: Кыргызстан,1978,150-б.
3. Ю.Шыгаев. Чыңгыз Айтматов тууралуу. --Бишкек.: Турар. 2016,27-б.
4. Ч.Айтматов “Повести гор и степей”.1964.М.,Гослитздат.
5. Ю.Шыгаев. Чыңгыз Айтматов тууралуу. --Бишкек.: Турар. 2016,27-б.
6. Ч.Айтматов “Повести”. М.,1965. Молодая гвардия.
7. Ч.Айтматов “Жамийла”.Ф. 1976.
8. Л.А.Ильина.“Искусство” журналы. М.,1975;
9. Чыңгыз Айтматов жана искусство. Ф.1978. 145-б.
7. Айтматов энциклопедиясы. Бишкек. 2017.

.МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

1. Оторбаев Б. К. БАЛДАР АДАБИЯТЫ, ЭЛДИК ЖӨӨ ЖОМОКТОР, АЛАРДЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ, ИДЕЯЛЫК МАЗМУНУ, КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	2
Оторбаев Б. К., ЛИТЕРАТУРА ДЛЯ ДЕТЕЙ, НАРОДНЫЕ СКАЗКИ, ИХ ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ, ИДЕЙНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ.....	2
Otorbaev B. K.. LITERATURE FOR CHILDREN, FOLK TALES, THEIR EDUCATIONAL SIGNIFICANCE, IDEOLOGICAL CONTENT AND ARTISTIC FEATURES.....	2
2. Оторбаев Болот Капарович, ЧАКАН КИТЕПЧЕ ТҮРҮНДӨ ЖАРЫК КӨРГӨН ЭЛДИКЖӨӨ ЖОМОКТОР, АЛАРДЫН МАЗМУНУ, ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ, ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК МАҢЫЗЫ.....	11
Оторбаев Болот Капарович, ОПУБЛИКОВАННЫЕ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ В ВИДЕ БРОШЮР, ИХ СОДЕРЖАНИЕ, ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ, ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СУЩНОСТЬ.....	11
Otorbaev Bolot Kaparovich. PUBLISHED FOLK TALES IN THE FORM OF BROCHURES, THEIR CONTENT, EDUCATIONAL SIGNIFICANCE, IDEOLOGICAL AND ARTISTIC ESSENCE.....	11
3. Джаманкулова А.Т., ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЗУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ КОЛДОНУЛУУЧУ МЕТОДДОР....	20
Джаманкулова А.Т., МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ.....	20
Jamankulova A.T., METHODS USED IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' WRITING ACTIVITIES.....	20
4. Беделова К. А., БОЛОЧОКТОГУ АДАБИЯТ МУГАЛИМИНИН ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУДАГЫ КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ЭЛЕМЕНТТЕРИ.....	24
Беделова К. А., ЭЛЕМЕНТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ЛИТЕРАТУРЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТОВ ПИСЬМЕННИКОВ.....	24
Bedelova K. A., ELEMENTS OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE LITERATURE TEACHER WHEN STUDYING THE WORKS OF POETS AND WRITERS.....	24

5. Беделова К. А.,	
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙДЫН БҮТҮРҮҮЧҮСҮНҮН ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН	
ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУДАГЫ КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ.....	32
Беделова К. А.,	
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ВЫПУСКНИКА ВУЗА ПРИ ИЗУЧЕНИИ	
ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТОВ ПИСЬМЕННИКОВ.....	32
Bedelova K. A.,	
PROFESSIONAL COMPETENCE OF A UNIVERSITY GRADUATE IN THE STUDY	
OF THE WORKS OF POETS WRITERS.....	32
6. Молдоамытова Г.,	
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ...	39
Молдоамытова Г.,	
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ.....	39
Moldomamytova Gulzada,	
PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE KYRGYZ LANGUAGE AND FEATURES OF THEIR USE.....	39
7. Дарманова З. А.,	
И. РАЗЗАКОВДУН ЖАШТАРДЫ ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛООДОГУ РОЛУ	43
Дарманова З. А.,	
РОЛЬ И. РАЗЗАКОВА В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ.....	43
Darmanova Z. A.	
THE ROLE OF I. RAZZAKOV IN THE PATRIOTIC EDUCATION OF YOUTH.....	43
	<u>АДАБИЯТ ТААНУУ</u>
	<u>ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ</u>
	<u>LITERARY STUDIES</u>
8. Садыров М. Т.,	
КЫРГЫЗ АДАБИЙ СЫН ТААНУУНУН ТҮПТӨЛҮШҮ ЖАНА КАЛЫПТАНЫШЫ.....	48
Садыров М. Т.,	
ВОЗНИКНОВЕНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО КРИТИКОВЕДЕНИЯ.....	48
Sadyrov M. T.,	
THE EMERGENCE AND FORMATION OF KYRGYZ LITERARY CRITICISM.....	48
9. Арипов С.,	
Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ ЖАНА КЫРГЫЗ ЖИВОПИСИ.....	57
Арипов С.,	
РАБОТЫ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА И КЫРГЫЗСКАЯ ЖИВОПИСЬ.....	57
Aripov S.	
WORKS BY CHINGIZ AITMATOV AND KYRGYZ PAINTING.....	57

